

Mr. Hamza MEMIŠEVIĆ

Bošnjački institut – Fondacija Adil Zulfikarpašić, Sarajevo

E-mail: hamzam@bosnjackiinstitut.ba

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94:32:28:28-7(497:497.6:314.743)"1945/1967" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.312>

**ODJECI PROCESA U ISLANSKOJ ZAJEDNICI NA
BOŠNJAČKU EMIGRACIJU KROZ ANALIZU ČASOPISA
„BOSANSKI POGLEDI”**

Apstrakt: *U radu se analizira uloga časopisa Bosanski pogledi u kontekstu problematizacije procesa unutar Islamske vjerske zajednice (IVZ) 60 – ih godina prošlog stoljeća, kada se na čelu te vjerske institucije nalazio reis – ul – ulema Sulejman ef. Kemura, kojeg su poraženi krugovi unutar i van države (Jugoslavije) nazivali crveni reisom. Ahistorijska oznaka, crveni, imala je poslužiti pokazateljem bliskosti reis-ul-uleme Kemure, eo ipso Islamske vjerske zajednice s državnim vodstvom Jugoslavije. Uspostavom Demokratske federativne Jugoslavije (od 1946. godine FNRJ), bosansko-hercegovački muslimani iskusili su korjenitu političku i nacionalnu preobrazbu. Prethodno su stvarni i potencijalni protivnici režima odstranjeni iz političkog života, a ista je sudbina zahvatila i kulturne, kao i vjerske institucije. Jugoslavenski je komunizam činio sve da se na području uspostavljene države ukine autonomnost i svaka zasebnost u odnosu na državu. Očuvanje potpune autonomnosti i zasebnosti u odnosu na državni aparat po okončanju II. svjetskog rata doimao se kao nedostižni cilj, imajući u vidu narav komunističke ideologije. Institucija Islamske vjerske zajednice tih se godina nalazila u nezavidnoj situaciji. Kadrovske i infrastrukturno rasulo kao posljedica II. svjetskog rata, samo je ubrzalo proces ovladavanja tom institucijom od strane državnog aparata Jugoslavije. Nezavidan finansijski položaj institucije, kao i službenika Islamske vjerske zajednice, država je vješto koristila, kroz taktiku štapa i šargarepe. Tako se unutar Islamske zajednice oformirala grupa vjerskih službenika, koji su zastupali interese države, a time i Islamske vjerske zajednice. Nezadovoljni razvojem situacije, poraženi krugovi bosansko-hercegovačkih muslimana, koji su izbjegli smrt uslijed revolucionarnog prevrata i svoju nacionalno – političku misiju nastavili van domovine, iskazuju kritički odnos naspram novouspostavljenog rukovodstva Islamske vjerske zajednice. Politička grupa koja zauzima negativan stav spram rukovodstva Islamske vjerske zajednice, predstavlja aktere političkog života iz vremena Nezavisne Države Hrvatske. U početku kritičan odnos spram rukovodstva Islamske zajednice, dolazi od*

muslimana, koji se nacionalno osjećaju Hrvatima i njihov konačni cilj jeste ponovna upostava hrvatske države. Kasnija pojava bošnjačke emigracije, koja nastaje zalaganjem Adila Zulfikarpašića, preuzima načelo kritike Islamske vjerske zajednice u časopisu Bosanski pogledi, ali u sklopu tih kritika ne poseže za demontažom Jugoslavije. Bosanski pogledi su sustavno pisali o događanjima unutar Islamske zajednice, kršenju vjerskih sloboda i miješanju državnog vrha u rad institucije. U godinama kada se Bosanski pogledi pojavljaju, u Jugoslaviji se reaktiviraju i stupaju u dodir sa emigracijom, pojednici iz međuratnog i ratnog razdoblja muslimanske građanske politike, a koji su prethodno osuđeni od komunističkog suda. Uredništvo Bosanskih pogleda posredstvom nezadovoljnika u domovini, dolazilo je do osjetljivih materijala, koji su kasnije prilagani u časopisu, uz elaboraciju o teškom položaju centralne vjerske institucije jugoslavenskih muslimana. Kako bi se u radu dobila kvalitetna cjelina o navedenoj temi, potrebno je analizirati nekoliko cjelina, a to su prilike unutar Islamske vjerske zajednice do pojave Bosanskih pogleda i prilike među bosansko-hercegovačkim muslimanima u emigraciji. Svakako je od posebnog značaja pitanje, je li početna upućenost bosansko-hercegovačkih muslimana na srpsku ili hrvatsku emigraciju povijesna zbiljnost ili nužnost? Predmet istraživanja promatra se u periodu od 1945. godine pa do 1967. godine kada je izašao posljednji broj Bosanskih pogleda u emigraciji.

Ključne riječi: *Islamska zajednica, bošnjačka emigracija, časopis “Bosanski pogledi”, reis-ul-ulema Sulejman ef. Kemura, Adil Zulfikarpašić.*

THE IMPACT OF THE ISLAMIC COMMUNITY PROCESSES ON BOSNIAK EMIGRATION THROUGH THE ANALYSIS OF THE JOURNAL „BOSANSKI POGLEDI”

Abstract: *The paper analyzes the role of the journal „Bosanski pogledi” in the context of the processes within the Islamic Community (IVZ) during the 1960s, a period when Reis-ul-Ulema Sulejman ef. Kemura led this religious institution. He was referred to as the “red reis” by defeated circles both within and outside of Yugoslavia. The ahistorical label “red” served to indicate the proximity of Reis-ul-Ulema Kemura and by extension, the Islamic Community to the Yugoslav state leadership. With the establishment of the Democratic Federative Yugoslavia (from 1946, FNRJ), Bosnian-Herzegovinian Muslims experienced a profound political and national transformation. Real and potential opponents of the regime were removed from political life, and cultural and religious institutions faced a similar fate. Yugoslav communism sought to eliminate autonomy and any distinctiveness in relation to the state. The preservation of complete autonomy and distinctiveness concerning the state apparatus after World War II appeared to be an unattainable goal, given the nature of communist ideology. During this period, the Islamic Community found*

itself in a precarious situation. The staff and infrastructural disintegration resulting from World War II accelerated the process of the state apparatus gaining control over this institution. The unfavorable financial situation of the Islamic Community and its officials was cleverly exploited by the state through a carrot-and-stick approach. Within the Islamic Community, a group of religious officials emerged who represented the interests of the state, and thus those of the Islamic Community. Discontent with the developments, defeated circles of Bosnian-Herzegovinian Muslims, who escaped death during the revolutionary upheaval and continued their national-political mission abroad, expressed critical views towards the newly established leadership of the Islamic Community. This politically negative stance towards the leadership represented actors from the political life of the Independent State of Croatia. Initially, the criticism of the Islamic Community's leadership came from Muslims who identified as Croats, with the ultimate goal of reinstating the Croatian state. The later emergence of Bosniak emigration, initiated by Adil Zulfikarpašić, adopted the principle of criticizing the Islamic Community as reflected in „Bosanski pogledi”, but did not seek the dismantling of Yugoslavia. „Bosanski pogledi” systematically reported on events within the Islamic Community, violations of religious freedoms, and the interference of the state leadership in the institution's operations. During the years when „Bosanski pogledi” was published, contacts were reactivated with emigration, involving individuals from the interwar and wartime periods of Muslim civic politics who had previously been sentenced by communist courts. The editorial board of „Bosanski pogledi” obtained sensitive materials through dissatisfied individuals in the homeland, which were later published in the journal, alongside elaborations on the difficult position of the central religious institution of Yugoslav Muslims. To achieve a comprehensive understanding of this topic, it is necessary to analyze several components, including the conditions within the Islamic Community before the emergence of „Bosanski pogledi” and the situation among Bosnian-Herzegovinian Muslims in emigration. A significant question arises: was the initial orientation of Bosnian-Herzegovinian Muslims towards Serbian or Croatian emigration a historical reality or a necessity? The research subject spans the period from 1945 to 1967, when the last issue of „Bosanski pogledi” in emigration was published.

Key words: *Islamic Community, Bosniak emigration, journal „Bosanski pogledi”, Reis-ul-Ulema Sulejman ef. Kemura, Adil Zulfikarpašić.*

Država kao ključni regulator statusa i položaja IVZ u novoj državi

Prije no što se analitički pristupi *Bosanskim pogledima*, nužno je osvrnuti se na Islamsku vjersku zajednicu, koja je uslijed ratnih djelovanja tijekom II. svjetskog rata doživjela velike materijalne i ljudske gubitke. Iako načelno usmjerena protiv svake religije, komunistička partija Jugoslavije, svjesna

nemogućnosti iskorjenjivanja religije, posegla je za metodom unutarnjeg preuzimanja vjerskih institucija. Metod unutarnjeg preuzimanja vjerskih institucija, pokazao je, da proklamirano načelo o odvojenosti crkve od države nikada nije zaživjelo u komunističkoj Jugoslaviji. Naime, korijeni toga bili su u partijskom uvjerenju, da su vjerske institucije potencijalna prijetnja komunističkom režimu, stoga njihova djelatnost nije moguća izvan državnog nadzora. Ova praksa potvrđena je kroz *Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica* iz 1953. godine, gdje je država, kao tvorac zakona, omogućila uplitanje u vjerska pitanja, a aktivnosti vjerskih zajednica reducirala na dimenziju *kontroliranog* ispovijedanje vjere.¹

Veliki broj službenika Islamske vjerske zajednice iz vremena II. svjetskog rata suočio se s kaznenim postupkom i gubitkom slobode ili života, ovisno o stepenu *grijeha* prema *narodnooslobodilačkom pokretu*. Na taj su način komunisti eliminirali *utjecajne ličnosti iz vrha vjerskih zajednica čiji bi autoritet među stanovništvom na taj način trebao da oslabi*.² Spis jednog od neposrednih aktera događanja u Islamskoj vjerskoj zajednici po završetku II. svjetskog rata, kazuje o naporu muslimana da se vjerski život održi neprekinutim. Tako se 1945. godine formirao Inicijativni odbor, koji je prilikom sastanka u Vakufskom povjerenstvu razmatrao pitanja iz oblasti finansija i kadrova. Na prijedlog prisutnih odlučeno je, da se pristupi osnivanju fonda, koji je imao obavezu finansiranja službenika, *a na bazi dobrovoljnih priloga, kako bi se zaustavio trend osipanja i koliko – toliko organizovao normalan rad Islamske zajednice u Sarajevu*.³

Prema evidenciji Ulema međžlisa u Sarajevu od 30. augusta 1946. godine, unutar Islamske zajednice u razdoblju nakon II. svjetskog rata djelovalo je 2.168 službenika, a broj oštećenih i srušenih objekata Islamske zajednice bio je sljedeći: džamija 133, mekteba 126 i 150 objekata različite namjene pri IVZ-u.⁴ Iz kasnijeg dokumenta kojeg je sačinila država, očigledno je, da je evidencija Ulema međžlisa bila nepotpuna. Prema tim podacima u II. svjetskom ratu u Bosni i Heregovini porušeno je 1.253 džamije.⁵ Slijedeći politiku odstranjivanja potencijalnih oponenta u društveno – političkom životu, KPJ je svela Islamsku vjersku zajednicu na instituciju lišenu bilo kakvih prava i moći da oblikuje društvenu zbilju.⁶ Država je veliku pozornost posvetila ekonomskim resursima vjerskih zajednica, stavljajući ih pod državni nadzor u kratkom periodu. Time je komunistička partija načinila ozračje u kojemu vjerske zajednice nisu imale

¹ Katrin Boeckh, Vjerski progoni u Jugoslaviji 1944. – 1953: staljinizam u titoizmu, *Časopis za suvremenu povijest*, 38/2006, br. 2, Zagreb 2006, 413.

² Dženita Sarač – Rujanac, *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*, Institut za istoriju, Sarajevo 2012, 37.

³ Salih Šabeta, Obnavljanje rada Islamske zajednice u Sarajevu poslije rata, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, br. 1, god. LII/89, 517.

⁴ Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond: Komisija za vjerska pitanja, sign. K 3A 10/46.

⁵ ABIH, Fond: Komisija za vjerska pitanja, sign. 10/60, br. evidencije 11.

⁶ Adnan Jahić, *Vrijeme izazova: Bošnjaci u prvoj polovini XX. stoljeća*, BNZ za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju/Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo 2014, 256.

ekonomsku moć, već je njihova ekonomska stabilnost ovisila o *milosti* države.⁷ U tim okolnostima, pod državnom presijom Islamska zajednica iskazuje blagonaklonost novom režimu.⁸ Period poslije II. svjetskog rata, tačnije prve tri decenije Islamske vjerske zajednice u novoj državi, obilježavaju Ibrahim Fejić i Sulejman Kemura. Ibrahim Fejić spada u red značajnih sudionika vjersko – političkog života bosansko-hercegovačkih muslimana. Radi se o ličnosti dugog povijesnog trajanja, posebno kada se u obzir uzme njegov angažman na polju vjersko – prosvjetne reforme, političkog života grada Mostara i političko – društvenog aktivizma u razdoblju II. svjetskog rata.⁹ Djelovanje Ibrahima Fejića tijekom II. svjetskog rata na liniji narodnooslobodilačkog pokreta, pokazalo se određujućim faktorom za njegovo imenovanje na poziciju reis – ul – uleme 1947. godine.¹⁰

Ipak, prije donošenja novog ustava IVZ 1947. godine, ova je vjerska institucija egzistirala u pravnom vakumu. Ustav IVZ iz 1936. godine nije bio sukladan političkim ciljevima aktualne komunističke vlasti, imajući u vidu da je taj ustav sačinjen prema uzusima i kriterijima *Jugoslavenske muslimanske organizacije*, koja je od komunista proskribirana kao reakcionarni element i krivac za stradanje Muslimana i Srba.¹¹

Rasprave vođene krajem 1945. i početkom 1946. godine o novom Ustavu države, izazvale su pozornost vjerskih zajednica, koje su nastojale očuvati svoje interese. Islamska zajednica kao primarni cilj istaknula je očuvanje autonomnosti u vršenju poslova, pravo na vjeronauku u školi i zaštitu vakufske imovine, a ovim zahtijevima prirodan je i onaj, koji se odnosio na primjenu šerijatskog prava u bračnim i obiteljskim odnosima. Uzimajući u obzir ambiciju države, da utjecaj vjerskih zajednica odstrani iz politike, novi državni Ustav iz 1946. godine nije udovoljio zahtjevima vjerskih zajednica. Tako je Islamska zajednica imala izrazito lošiji položaj, negoli je to bilo nakon donošenja Vidovdanskog ustava 1921. godine.¹² Tome su položaju znatno doprinijeli istupi

⁷ Denis Bećirović, Ibrahim ef. Fejić, Prvi reisul – ulema u Titovoj Jugoslaviji, *Historijski pogledi* god. II, br. 2, Tuzla 2019, 280-281. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2019.2.2.278>).

⁸ Dž. Sarač – Rujanac, *Odnos vjerskog i nacionalnog*, 37.

⁹ Ferhat Šeta, *Reis – ul – uleme u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji od 1882. do 1991. godine*, PGD Iskra Visoko, Sarajevo 1991, 51-52.

¹⁰ Tarik Muftić član organizacije Mladi muslimani u kazivanjima o događajima nakon II. svjetskog rata, iznio je tvrdnju da su članovu Mladih muslimana izbačeni iz strukture IVZ – a, po nalogu Fejića. Muftić navodi sljedeće „On je nas zvanično izbacio iz IVZ, reis Fejić. Postao je reis zato što je imao sinove partizane i narodne heroje, to je bio partizanski reis“. *Mladi muslimani, gl. urednik Zilhad Ključanin*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo 1991, 26.

¹¹ O ustavima Islamske zajednice pogledati: Muhamed Salkić, *Ustavi Islamske zajednice*, El – Kalem, Sarajevo 2001. Više o odnosu komunista prema politici JMO pogledati u: Zlatko Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929 – 1941 (U ratu i revoluciji 1941-1945)*, BNZ za Grad Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Medžlis Islamske zajednice Zagreb, Zagreb 2012, 781-819.

¹² Denis Bećirović, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije 1945 – 1953*, BNZ za Grad Zagreb, Islamska zajednica u Hrvatskoj, Institut za istoriju Sarajevo, Zagreb – Sarajevo 2012, 188, 192.

muslimanskih partijskih kadrova, koji su u zahtijevama Islamske zajednice, vidjeli nakanu za očuvanjem muslimanske zasebnosti i otpor ka načelu odvojenosti crkve od države.¹³

Državni Ustav FNRJ donešen 31. januara 1946. godine, uspostavio je nova pravila u odnosu države i vjerskih zajednica. Iako je državnim ustavom zajamčena sloboda vjeroispovijesti, uvedeno je načelo odvojenosti crkve od države. Na taj način država je nastojala umanjiti utjecaj religije u svakodnevnom životu, a sve sa očitom tendencijom njenog pretvaranja u beznačajan relikv prošlosti, osuđen na odumiranje u novoj socijalističkoj državi.¹⁴ Primjer eliminacije utjecaja Islamske vjerske zajednice, ali i muslimanske komponente u komunističkoj Jugoslaviji, vidljiv je kroz uništavanje islamskih sakralnih objekata u gradskim sredinama. U muslimanskim gradskim sredinama Sarajeva, Mostara, Banja Luke i drugih mjesta, pod izlikom modernizacijskih potreba, tim gradskim sredinama nametnut je novi *urbani duh*. Znakovito je rušenje Sinanpašine džamije u Mostaru, od strane komunista, zarad potrebe izgradnje rekreacionog centra za visoke činovnike u vojsci.¹⁵

Donošenjem državnog Ustava iz 1946. godine stvorene su pretpostavke za izradu novog Ustava Islamske vjerske zajednice. Ustav je donesen na sjednici Vrhovnog vakufskog sabora od 26. – 27. augusta 1947. godine, a nakon donošenja Ustava IVZ-a, izabran je i novi reis – ul – ulema Ibrahim ef. Fejić.¹⁶ Vrhovni vakufski sabor nakon donošenja novog Ustava i izbora reis – ul – uleme izdao je rezoluciju, u kojoj se iz prve rečenice može uočiti stvarni nalogodavac i titular Islamske vjerske zajednice. Na samom početku rezolucije, naglašava se da: *Davnašnja težnja pripadnika IVZ za punom slobodom i ravnopravnosti konačno je ostvarena i utvrđena Ustavom FNRJ kao i ustavima svih narodnih republika, zahvaljujući Narodno – oslobodilačkoj borbi koju su vodili narodi Jugoslavije na čelu sa našim vođom maršalom Titom.*¹⁷ Dalje se u rezoluciji pozitivno vrjednuje načelo odvojenosti crkve od države, te zaključuje, da je time omogućen *nesmetan i slobodan život naše vjerske zajednice* i da se zahvaljujući tome izbor novog reis – ul – uleme mogao upriličiti. Kritika je upućena prema onim pojednicima *koji kao članovi IVZ, a nekada i kao njeni funkcioneri, svojim podmuklim nazadnjačkim i neprijateljskim djelovanjem zloupotrebljavaju slobodu rada i života naših vjerskih ustanova... Ti isti nazadnjaci nastoje da podrže neistine koje se proturaju u inostranstvu o položaju IVZ kao i položaju vjerskih organizacija uopšte u Jugoslaviji.*¹⁸

¹³ Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo 1998, 200.

¹⁴ Adnan Jahić, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini 1908-1950*, BNZ za Grad Zagreb – Naučnoistraživački centar Ibn Sina, Zagreb 2017, 443.

¹⁵ Adnan Mehmedović, *Upravljanje vakufima u BiH 1847 – 2017*, El Kalem – Vakufska direkcija u BiH, Sarajevo 2017, 136.

¹⁶ D. Bećirović, *Islamska zajednica u BiH za vrijeme avnojevske Jugoslavije*, 322, 329.

¹⁷ Arhiv Gazi Husrev begove biblioteke (AGHB), Fond: Ulema međzlis, sign. UM – 4 – 2514/1947.

¹⁸ *Isto*.

Ibrahimu ef. Fejiću menšura je dodijeljena 12. septembra 1947. godine u Gazi Husrevbegovoj džamiji u Sarajevu. Fejić se prilikom govora u Gazi Husrevbegovoj džamiji pohvalno izrazio prema narodonooslobodilačkom pokretu, dodijelivši mu spasonosnu ulogu u povijesti bosansko-hercegovačkih muslimana, kazavši sljedeće *Da nije bilo Narodno oslobodilačke borbe u ovim krajevima, ne bi bilo ni nas muslimana ni ove svečane manifestacije vjerske slobode*.¹⁹ U svojem se govoru reis – ul – ulema Fejić osvrnuo na još nekoliko bitnih pitanja, koja su doticala odnos Islamske vjerske zajednice i Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Tako je reis – ul – ulema istaknuo da načelo odvojenosti vjere od države, nije *u suprotnosti sa šeriatskim propisima* i da glasine neprijatelja u državi i van o tome kako *se kod nas u FNRJ guši vjera i da se progoni svećenstvo* ne odgovaraju stvarnom stanju i istini.²⁰

Nakon imenovanja prvog reis – ul – uleme u FNRJ, u razdoblju od 18. – 25. septembra 1947. godine, donijeta je presuda Kasimu Dobrači i njegovim bliskim suradnicima. Kasimu Dobrači, Kasimu Turkoviću i Dervišu Korkutu izrečena je presuda, jer su prema ocjeni suda počinili krivično djelo protiv države, tako što su tijekom II. svjetskog rata, zajedno s Mehmedom Handžićem, održavali vezu s palestinskim muftijom Eminom El-Huseinijem. Dobrači je dodatno stavljeno na teret, jer je prema navodima optužnice, u akciji s Mahmutom Traljićem i Abdulahom Derviševićem organizirao ilegalnu organizaciju, koja je imala poslužiti za obaranje komunističkog poretka. U presudi je navedeno, da je Kasim Dobrača u mjesecu aprilu 1947. godine osmislio jedan tekst, čiji je naslov glasio *Teško stanje islama i muslimana u Titovoj Jugoslaviji*, a pisanje izvještaja o teškom položaju muslimana, potpomogli su Abdulah Dervišević i Mahmut Traljić. Ovi su izvještaji poslani su u Egipat, kako bi se međunarodna javnost upoznala s (ne)prilikama u kojima su živjeli bosansko-hercegovački muslimani.²¹ Sudski proces protiv Kasima Dobrače i drugih uglednika Islamske zajednice iz 1947. godine, učvrstio je partijsku kontrolu nad tom institucijom, ostavivši u rukovodstvo posve lojalan kadar, koji je držao partijsku stranu.²² Sudskim procesima protiv zvaničnika IVZ – a, prirodani su i oni protiv pripadnika organizacije Mladi muslimani. Procesi su organizirani tijekom 1945, 1947. i 1948. godine, dok je proces iz mjeseca augusta 1949. godine prema razmjerima imao najštetnije posljedice na samu organizaciju. Djelatnost organizacije Mladi muslimani, iako proskribirana od države kao protudržavna organizacija, s ciljem obaranja tadašnjeg poretka, svoju djelatnost usmjeravala je potpuno drugim ciljevima, posvećujući pozornost popularizaciji vjere u ozračju komunističkog režima. Pripadnik Mladih muslimana, Tarik Muftić osvrćući se kasnije na optužbe komunista, u potpunosti je zanjekao bilo kakvu djelatnost organizacije uperenu protiv državnog poretka,

¹⁹ AGHB, Fond: Ulema medžlis, sign. UM – 4 – 2514/1947.

²⁰ Isto.

²¹ ABiH, Fond: Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, sign. ZKUZ, god. 1947. 1948, br. kutije 9, *Presude*.

²² *Mladi muslimani 1939 – 2005*, Udruženje Mladi muslimani, Sarajevo 2006, 133.

ističući očuvanje islama i Muslimana na ovim prostorima osnovnim ciljem, uz što taktičniju prilagodbu u nametnutim okolnostima.²³

Islamska vjerska zajednica na udaru kritika: Hrvatski nacionalisti o IVZ-u

Međuratnu i ratnu politiku na liniji hrvatskog nacionalizma iz redova bosansko-hercegovačkih muslimana nastavlja onaj krug, koji je zahvaljujući odlasku u emigraciju preživio uspostavu Jugoslavije. O počecima muslimana iz Bosne i Hercegovine u emigraciji, nakon II. svjetskog rata i njihovom daljnjem razvitku posvećena je studija Mustafe Imamovića.²⁴ Ključna Imamovićeva teza jeste, da su različita nacionalna i politička gledišta bosansko-hercegovačkih muslimana u emigraciji, uslovljena povijesnom nuždom, a ne objektivnim povijesnim činionicima.²⁵ Među bosansko-hercegovačkim muslimanima u emigraciji, postojalo je više političko – nacionalnih grupa, koje su za svoja ishodišta uzimala različite nacionalne ideologije. Tako se jedan dio okupljao oko Džafera Kulenovića u Siriji, stojeći na pozicijama ponovne uspostave hrvatske države. S druge strane, jedan dio muslimana nastavio je političku djelatnost s Maksom Luburićem, dok su bivši pripadnici Handžar divizije imali zasebnu emigrantsku organizaciju.²⁶

Bećir Donlagić, prijeratni član Jugoslavenske muslimanske organizacije, a tijekom rata član Hrvatskog državnog sabora u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, nastavlja političku djelatnost u Parizu, ali ovaj put promjenivši svoju nacionalno – političku ideologiju od hrvatskog prema srpskom nacionalizmu.²⁷ Takva emigracija, proizašla iz vojno poraženih snaga imala je snažna protukomunistička stremjenja. Najagilniju grupu među muslimanima u početku emigrantskog života činila je grupa, koja se nastanila u Siriji. Džafer Kulenović, Hakija Hadžić, Alija Šuljak, te još nekoliko utjecajnih muslimana, uspjeli su doći na teritoriju Sirije, zahvaljujući angažmanu Šefkije Muftića. Naime, Muftić je preko sirijskog ministarstva unutarnjih poslova, osiguravao potrebnu

²³ *Mladi muslimani*, gl. urednik Zilhad Ključanin, Biblioteka Ključanin, Sarajevo 1991, 22. O procesu Mladim muslimanima 1949. godine pogledati: *Mladi muslimani 1939-2005*, Udruženje Mladi muslimani, 2006.

²⁴ Vidi: Mustafa Imamović, *Bošnjaci u emigraciji: monografija bosanskih pogleda 1955 – 1967*, Bošnjački institut Zürich – odjel Sarajevo, Sarajevo 1996.

²⁵ *Isto*, 131.

²⁶ *Isto*, 78-81. Adil Zulfikarpašić navodi, da se emigracija bosansko-hercegovačkih muslimana, sastojala od različitih političkih grupacija. U emigraciji tako su se našli pripadnici Handžar divizije, studenti sa austrijskih i njemačkih univerziteta, zatim svršeni islamskog univerziteta Al – Azhar, koji su zbog komunističke vlasti u domovini, odlučili ostati u inozemstvo. Pored ovih grupa, bitnu odrednicu emigracije bh. muslimana činili su hrvatski i srpski nacionalisti, kao što su bili Omer Kajmaković, Bećir Donlagić, Alija Konjhodžić i drugi sa srpske strane, te Kulenović, Hadžić, Šuljak i dio muslimana oko HSS – a na hrvatskoj strani. Vidi: Fahrudin Đapo – Tihomir Loza, *Povratak u Bosnu*, Karantaniya Ljubljana 1990, 48.

²⁷ Z. Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929 – 1941*, 806.

dokumentaciju i dopremao ih emigrantima.²⁸ Prisustvo bosansko-hercegovačkih muslimana u Siriji institucionalizirano je upostavom *Društva Hrvata u Siriji*. Utemeljitelj ovoga društva bio je Hasan Čustović, koji je u Damasku pokrenuo nacionalno glasilo *Hrvatska volja*.²⁹

Spomenuto glasilo u kojem su pisali hrvatski muslimanski nacionalisti, krajem 40-ih godina prošloga stoljeća, kada je Islamska vjerska zajednica stavljena pod državnu kontrolu, postaje mjesto oštrih kritika na rad IVZ-a. Jugoslavenski je režim tih godina, provodio kulturnu revoluciju, koja je za cilj uzimalu uspostavu novog kulturološkog obrasca i prekid sa svim obilježjima muslimanske tradicije. Tako se na udaru našla tradicionalna muslimanska ženska nošnja *zar* i *feredža*. Fenomenu skidanja *zare* i *feredže* posvetio je pozornost reis – ul – ulema Fejić, prilikom svog nastupnog govora u Gazi Husrevbegovoj džamiji. Fejić, govoreći u kategorijama rodne ravnopravnosti, kao jedne od bitnih tekovina narodnooslobodilačke borbe, označio je *zar* i *feredžu* smetnjom ostvarenju rodne jednakopravnosti navodeći da je *otkrivanje muslimanke provedeno (je) u mnogim islamskim državama, u nekim čak i silom zakona, a ipak kod nas je većina žena pokrivena*.³⁰ Inicijativa za skidanje *zara* i *feredže* podržana je u zvaničnom glasilu (Glasnik) IVZ-a.³¹ Ipak, ključni protagonist ove akcije bila je država, koja je element tradicije, odnosno *zar* i *feredžu* motrila kroz kategoriju *nazadnosti i nekulturnosti jednog vremena koje je prošlo, jednog društva koje je izgubilo svaku svoju ekonomsku, političku i duhovnu osnovu*.³² Dajući osvrt na događanja u vezi sa *zarom* i *feredžom*, uredništvo *Hrvatske volje* označilo je ovaj čin, politikom tlačenja muslimana Hrvata.³³

Kulturno-vjersku manifestaciju Ajvatovica, komunistički režim zabranio je u ljeto 1947. godine. Negativnim mjerama prema muslimanskom stanovništvu, prirodana je i mjera zabrane organiziranja mevluda u privatnim kućama.³⁴ Na udaru komunističkog poretka našla se i institucija mekteba. S obzirom da je na teritoriji Bosne i Hercegovine u razdoblju komunizma, djelovala samo Gazi Husrevbegova medresa, odluka o potpunom obustavljanju mekteba, koja je

²⁸ Александар Животић, Политичка емиграција из Југославије у Сирији 1947 – 1952, *Токови историје*, год. 16, бр. 3 – 4, Београд 2008, 49-50.

²⁹ Vidi: A. Животић, *Политичка емиграција из Југославије*, 53. O glasilu *Hrvatska volja* vidi: Lidija Bencetić, Prikaz pisanja lista Hrvatska volja: glasilo Hrvata na Orijentu, u: *Hrvatska izvan domovine: Zbornik radova predstavljenih na prvom hrvatskom iseljeničkom kongresu u Zagrebu 23. – 26. lipanj 2014*. Urednici: dr. sc. Marin Sopta, doc. dr. sc. Franjo Maletić, Fra Josip Bebić.

³⁰ AGHB, Fond: Ulema međzlis, sign. UM – 4 – 2514/1947.

³¹ Vidi: D. Bećirović, *Islamska zajednica u BiH za vrijeme avnojevske Jugoslavije*, 286.

³² ABiH, Lični fond Avdo Humo, Skidanje zara i feredže, sign. L.F K-1/89.

³³ „Zabrana zara i feredže u Titoslaviji“, *Hrvatska volja: glasilo Hrvata na Orientu*, god 4, br. 12, rujan 1950. godine. *Zakon o zabrani nošenja zara i feredže donešen je 28. septembra 1950. godine, kada je Narodna skupština NR Bosne i Hercegovine, nakon rasprave, pristupila donošenju odluke*. Vidi: D. Bećirović, *Islamska zajednica u BiH za vrijeme avnojevske Jugoslavije*, 289.

³⁴ Adis Sultanović, *Bosanskohercegovački imami u vrijeme komunizma: društveni položaj i djelovanje imama u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1971. godine.*, El Kalem – Udruženje Ilmije IZ u BiH, Sarajevo 2021, 73. *Zabrana organiziranja mevluda u kućama, ostala je na snazi do 1960. godine. Isto.*

donijeta 1952. godine dodatno je usložnila prilike među muslimanskim stanovništvom.³⁵ Tijekom mjeseca maja 1945. godine dostavljena je odluka, kojom se propisuje način izvedbe vjeronauke u školama. U odluci je naglašeno da vjeronauka spada u neobavezne predmete te da prilikom organiziranja rasporeda časova, vjeronauku treba stavljati na zadnje mjesto.³⁶

Hapšenje službenika IVZ-a zbog neslaganja s politikom državnog vrha FNRJ, obrađeno je od strane uredništva Hrvatske volje. Slučaj otpuštanja hodža s tuzlanske regije, koji su odbili, da se povinuju naređenjima komunista, zadobio je pozornost u ovom glasilu. Uredništvo Hrvatske volje strahovalo je, da će zbog državne represije prema vjerskim službenicima Islamske vjerske zajednice, doći do *novog i pojačanog progona Hrvata muslimana u Bosni i Hercegovini*.³⁷ FNRJ je 1949. godine dozvolila prvi put, nakon okončanja ratnih djelovanja organizaciju *hadža* (peta islamska dužnost). Tom prilikom država nije dopustila odlazak velikog broja muslimana na hadž, nego je sačinila državnu delegaciju od 5 zvaničnika iz IVZ – a. Delegaciju su činili reis – ul – ulema Fejić, predsjednik Komisije za vjerska pitanja Murad Šećeragić, Hasan Ljubinić, Sinan Hasani i Šuajb Arslan.³⁸ Obred hadža državni vrh nastojao je iskoristiti za provedbu državnih ciljeva, a delegacija Islamske vjerske zajednice tako se našla u ulozi prijenosnika tih ciljeva. Naime, prilikom vršenja obreda hadža 1949. godine, zvaničnici IVZ – a imali su razgovore s političkim predstavnicima u Mekki, a razmatrano je pitanje kandidature FNRJ u Vijeće sigurnosti UN-a. Islamska zajednica trebala je uvjeriti arapske zvaničnike u ispravnost te odluke.³⁹ Posjete zvaničnika Islamske vjerske zajednice arapskim zemljama, nisu prošle neopaženo među hrvatskom muslimanskom emigracijom. Hrvatska volja te će posjete označiti kao pokušaj *da se onemogući daljnji obstanak hrvatskoj emigraciji u arapskim zemljama*, ali uredništvo naglašava da je rukovodstvo

³⁵ A. Mehmedović, *Upravljanje vakufima u BiH 1847 – 2017*, 138. „Nakon ukidanja mekteba formirana je posebna komisija (u kojoj je bio i vakufski direktor Hamid Kukić) koja će razmotriti stanje i predložiti alternativu. Uz saglasnost Saborskog odbora i Ulema - medžlisa usvojena je načelna odluka da se sve vjerske aktivnosti odvijaju isključivo u džamijama, pa i vjersko poučavanje o islamskom obredoslovlju, drugim riječima neka nedefinirana vjerska pouka. „Treba izbjegavati da vjersko poučavanje ne poprimi obilježje školskog ili mektebskog karaktera“, stoji u jednom uputstvu imamima“. *Isto*, 139.

³⁶ U raspisu od 12. maja 1945. u pogledu organiziranja vjerske nastave u školama, istaknuto je da: *Vjeronauku mogu predavati samo oni vjeroučitelji čije držanje za vrijeme narodno – oslobodilačke borbe nije bilo u opreci sa interesima i ciljevima te borbe*. O odluci vidi: AGHB, Fond: Ulema medžlis, sign. UM – 1 – 667/1947. *Odluku o prisustvu vjerskoj nastavi morala su donijeti oba roditelja, a na sve to morao je uslijediti i pristanak od strane maloljetnika*. Vidi: A. Sultanović, *Bosanskohercegovački imami u vrijeme komunizma*, 38.

³⁷ Vidi: „Proganjanje hodža u Jugoslaviji“, *Hrvatska volja: glasilo Hrvata na Orientu*, god. 6, br. 1- 3, travanj 1952; „Smetaju im hodže“, *Hrvatska volja: glasilo Hrvata na Orientu*, god. 6, br. 1- 3, travanj 1952.

³⁸ Vidi: Dragan Novaković, Organizacija hadževa i problemi koji su pratili izvršenje te vjerske obveze u Jugoslaviji od 1945. do 1991. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 36, no. 2, Zagreb 2004, 463-464.

³⁹ K. Boeckh, *Vjerski progoni u Jugoslaviji 1944-1953: staljinizam u titoizmu*, 426.

arapskih država uočilo negativne nakane tih posjeta i pružila potporu hrvatskim isljenicima u njihovoj težnji za slobodnu domovinu.⁴⁰

Hrvatska emigracija nastanjena u Siriji, zbog koncepcijskih nesporazumijevanja nastalih u razdoblju Kraljevine Jugoslavije, a koji su kasnije produbljeni u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, nije djelovala kompaktno. Ipak, nesuglasice su zadržane po strani, kada je 1951. godine potpisan memorandum od strane Hakije Hadžića, Alije Šuljka i Džafera Kulenovića, a potom upućen Svjetskom islamskom kongresu u Pakistanu. U memorandumu su iznijeti osnovni podaci o dodiru Hrvata i islama te je objašnjen tadašnji položaj hrvatskih muslimana, uz retrospektivu o događanjima u Kraljevini Jugoslaviji i tijekom II. svjetskog rata. Potpisnici memoranduma kritizirali su brutalnost komunističke Jugoslavije prema muslimanima, navodeći zatiranje tradicionalnih islamskih ustanova, kao što su vakuf i šerijatski sud, zatim suđenje pripadnicima Mladih muslimana, a posebno ističući opasnost miješanih brakova, koji su od potpisnika memoranduma označeni, strategijom države usmjerene uništenju Islama. Istaknuto je, da nezavidan položaj muslimana i dalje traje, jer je *po drugi put Jugoslavija, ovaj put komunistička, bila silom bačena na leđa Hrvata muslimana*.⁴¹

Položaj muslimana u Jugoslaviji pobudio je interes svjetskog islamskog kongresa, koji je s time u vezi izdao rezoluciju u kojoj je ukazano na loš tretman jugoslavenskih vlasti prema muslimanima. Uslijed suženog manevarskog prostora i zavisnosti od državnog aparata, Islamska vjerska zajednica se zatekla u političkoj ulozi, braneći reputaciju i kredibilitet države u međunarodnoj javnosti, odbacivši sve optužbe o represiji vlasti prema muslimanima, kao neutemeljene.⁴² Muslimanske pristalice srpske emigracije i njihovi prvaci Bećir Đonlagić i Omer Kajmaković, držeći liniju međuratne politike, opovrgavali su tvrdnje hrvatske muslimanske emigracije o lošem položaju muslimana u Jugoslaviji. Srpska emigracija na taj je način nastojala zadržati i pridobiti muslimane za jugoslavensku državu, koja ne bi počivala na komunizmu, već na prijašnjim zasadama društveno – političkog života.⁴³

S pitanjem položaja muslimana u FNRJ međunarodna javnost mogla se upoznati putem djelovanja emigrantske zajednice u Siriji. Među muslimanima u FNRJ, u tom razdoblju stvarne pretpostavke za eliminiranje komunističkog sustava nikada nisu zaživjele. Koristeći represiju i međunarodne okolnosti komunistička partija oblikovala je realnost u duhu komunističkih načela.

⁴⁰ „Titov neuspjeh“, *Hrvatska volja: Glasilo Hrvata na Orientu*, god. 4, br. 8, svibanj 1950.

⁴¹ *O odnosu među Hrvatima muslimanima u Siriji i memorandumu pogledati: Z. Hasanbegović, Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929 – 1941*, 53.

⁴² D. Bećirović, *Ibrahim ef. Fejić – prvi reis – ul – ulema u Titovoj Jugoslaviji*, 296.

⁴³ Z. Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929 – 1941*, 814-815.

Pojava bošnjačke emigracije i izbor novog reis – ul – uleme

Povijest postanka bošnjačke emigracije, znatno se razlikovala od ostalih emigrantskih zajednica s prostora Jugoslavije. Bošnjaštvo se kao narodnosni fenomen, pojavljuje 1963. godine u emigraciji, u listu *Bosanski pogledi*. Adil Zulfikarpašić u tekstu *Bošnjaštvo – naša nacionalna identifikacija*, ističe da je bošnjaštvo poluga za ostvarivanje političkih, kulturnih i nacionalnih aspiracija, ali posljedice nacionalizma odbija, dovodeći ih u opreku s demokracijom, načelima humanizma i islama.⁴⁴ Pojavom bošnjačke emigracije, dotadašnja praksa nacionalnog izjašnjavanja u smjeru hrvatsva ili srpstva nije nestala. Tom emigrantskom kaleidoskopu bosansko-hercegovačkih muslimana prirodan je, još jedan okvir, u kojem su bosansko-hercegovački muslimani iskazivali svoju narodnosnu orijentaciju. Apologeti bošnjaštva, prethodno su djelovali u sklopu glasila *Svijest*, koje je pokrenuto 1950. godine u Engleskoj. Prije pokretanja glasila, ova je grupa muslimana iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka, uspostavila *Društvo bosansko – hercegovačkih i sandžačkih Hrvata muslimana*.⁴⁵ Za razliku od muslimana u Siriji, koji su ostali na liniji hrvatskog nacionalizma težeći ponovnoj uspostavi hrvatske države, grupa muslimana u Engleskoj priklonila se političkim koncepcijama *Hrvatske seljačke stranke*. Korijeni pozitivnog raspoloženja muslimanskih emigranata u Engleskoj prema HSS – u, bili su potaknuti zaštitničkom gestom Juraja Krnjevića, koji je istupio protiv napada na ovu grupu od strane četnika u emigraciji i komunista u FNRJ.⁴⁶ Politika HSS-a u emigraciji, do 1955. godine, zahtijevala je uređenje države prema načelima sporazuma Cvetković – Maček iz 1939. godine. Po napuštanju te koncepcije, Vladko Maček pledirao je za državno uređenje u konfederativnom obliku.⁴⁷ Muslimanska struja unutar HSS-a, u odnosu na muslimansku ustašku emigraciju u Siriji, rješenje Bosne i Hercegovine vidjela je u tome: *Da Bosna i Hercegovina unutar Hrvatske države dobije federativan položaj, čime bi bila zagarantirana prava svih nas muslimana, katolika i ostalih stanovnika odnosno Srba – pravoslavaca*.⁴⁸

List *Bosanski pogledi*, prvi se puta u emigraciji pojavio 1955. godine, ali je odmah po izlasku prvog broja, daljnje izlaženje časopisa zaustavljeno, sve do 1960. godine. U premijernom broju iz 1955. godine, pozornost vjerskim

⁴⁴ Adil Zulfikarpašić u listu *Bosanski pogledi*, godine 1963. i napisao je tekst pod naslovom *Bošnjaštvo – naša nacionalna identifikacija*. Vidi: *Bosanski pogledi – Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu 1960 – 1967*, Pretisak London 1984, 325. O analizi teksta *Bošnjaštvo – naša nacionalna identifikacija* vidi: H. Memišević, *Emigrantska političko – nacionalna strujanja Adila Zulfikarpašića*, 91 – 92, u: *Zbornik radova: Bošnjaci u emigraciji – Adil Zulfikarpašić i nacionalno – politički vidokrug Bosanski pogledi*, Bošnjački institut, Sarajevo, 2023.

⁴⁵ M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, 90.

⁴⁶ *Isto*, 89.

⁴⁷ O Mačekovoj transformaciji vidi: Branko Pešelj, *U vrtlogu hrvatske politike: sjećanje i pogledi (Poseban osvrt na pitanje Bosne)*, Bošnjački institut, Zürich 1989, 22-24.

⁴⁸ „Na Kurban Bajram“, *Svijest*, god. 2, br. 11, rujun 1951.

prilikama muslimana u Jugoslaviji, posvećena je u kratkom tekstu, koji se bavio analizom opažanja Karla Marxa o muslimanima. Tako se u tekstu navodi, da su Marxova učenja o tome, kako muslimane treba *odstraniti* jer su *smetnja progresu* imale snažan utjecaj na artikulaciju represivne politike KPJ prema muslimanima.⁴⁹

Sredinom 50-ih godina pošlog stoljeća, država je vršila pripreme za ustoličenje novog reis – ul – uleme Sulejmana Kemure. Fejićev odlazak iz Islamske vjerske zajednice obrazložen je zdravstvenim problemima. Pred sam kraj mandata Fejić je trebao učiniti posjet arapskim zemljama, ali je tu posjetu otkazao zbog zdravstvenih razloga.⁵⁰

U pozadini toga se odvijao sukob između reis ul – uleme Fejića i njegovog zamjenika Murata Šećeragića. Potonji je u pragmatičnim kalkulacijama sebe vidio novim reis – ul – ulemom. S druge strane, država kao najbitiniji čimbenik društveno – političkog života imala je drugačije planove u pogledu Islamske vjerske zajednice. Partijski kadrovi ocijenili su, da je u tadašnjem rukovodstvu IVZ – a došlo do odijeljenosti prema nižim slojevima muslimanskog društva, što je na stanoviti način potvrđivalo tezu o IVZ – u kao partijskom punktu.⁵¹

Reis – ul – ulema Fejić, nekoliko mjeseci prije odlaska u mirovinu, vodio je razgovor s državnom delegacijom, koju su činili sekretar Komisije za vjerska pitanja Izvršnog vijeća NRBiH, Hamid Kukić direktor Vakufske direkcije, članovi VIS – a i sekretar reis – ul – uleme. Na početku sastanka razmotrena su tekuća pitanja unutar IVZ, gdje je Fejić naglasio četiri akutna problema za muslimane i IVZ. Prema Fejiću te poteškoće su bile uobličena u pitanjima poput *obrezivanja djece, pitanje vjerske obuke, pitanje mevluda i izmjena Ugovora o socijalnom osiguranju muslimanskih sveštenika*.⁵² Raspravi se priključio i sekretar reis – ul – uleme Asim Skopljak, inicirajući pitanje gradnje novih džamija te obnove starih i dotrajalih objekata. Skopljak na ovo pitanje nije dobio odgovor, jer je raspravu prekinuo reis Fejić, smatrajući to pitanje efemernim u tom razdoblju. Tijekom trajanja sastanka Fejić je pitao, zašto nije riješeno stambeno pitanje članova VIS – a te zašto nije nabavljen novi automobil, istaknuvši da je automobil koji je koristio, imao negativnog odjeka među muslimanskim *reakcionarima*, koji su u tome vidjeli obezvrijeđivanje institucije reis – ul – uleme.⁵³ Prilikom rasprave o stambenoj tematici, reis Fejić se pozvao na autoritet Avde Hume i Uglješe Danilovića, koji su dali riječ, da će navedena

⁴⁹ „Muslimani u djelima Karla Marksa“, *Bosanski pogledi: časopis za kulturno – socijalne teme*, god. 1, oktobar, novembar, decembar 1955, 58.

⁵⁰ Alija Nametak, *Sarajevski nekrologij*, Bošnjački institut – Nakladni zavod Globus, Zürich 1994, 86.

⁵¹ Amir Duranović, *Islamska zajednica u jugoslavenkom socijalizmu*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo 2021, 153-155.

⁵² ABiH, KVP, sign. K. 5 136/57. *Razgovori sa reis – ul – ulemom Hadži Ibrahimom ef. Fejićem*.

⁵³ *Isto*.

stvar biti riješena te dodao *da je i IVZ jedan mali šarafić u mašini naše stvarnosti i kada bi on napukao, vjerovatno da bi mašina pravila bar male trzaje.*⁵⁴

Sulejman Kemura izabran je za reis – ul – ulemu 15. novembra 1957. godine, a svečanost dodjele menšure upriličena je u Gazihusrev begovoj džamiji 8. decembra 1957. godine.⁵⁵ Kemura nije uživao podršku muslimanske *reakcije* i starih kadrova u IVZ – u, koji su bili lojalni komunističkom režimu. Reis Fejić nije imao naročite simpatije prema Kemuri.⁵⁶ Da čitava stvar u vezi izbora novog reis – ul – uleme protekne u kontroliranom ozračju pobrinula se država, koja je brižljivo radila na popularizaciji Kemure. U dokumentu državne provenijencije istaknuto je, da su naponi države na popularizaciji Kemure, bili u potpunosti uspješni. Kemura je podržan od strane muslimanske ilmije i sabora, dok je njegova kandidatura naišla na negativnu reakciju kod *reakcionarnijih elemenata, naročito bivših funkcionera IVZ - a.*⁵⁷

Bosanski pogledi o procesima unutar Islamske vjerske zajednice

Časopis *Bosanski pogled* ponovno je pokrenut 1960-e godine u krugu ljudi okupljenih oko Adila Zulfikarpašića. Časopis je obrađivao teme iz povijesti Bosne i Hercegovine, ali se osvrtao i na tekuća pitanja u Jugoslaviji. Na stranicama časopisa rukovodstvo Islamske vjerske zajednice bilo je izloženo sustavnoj kritici. Nacionalizacija vakufskih dobara, konfiskacija muslimanskih mezarja, zabrana nošenja ahmedije i pritisci na *disidente* unutar IVZ – a bili su neki od postupaka države koje je rukovodstvo Islamske vjerske zajednice, na čelu s reismom Kemurom, prema stajalištu *Bosanskih pogleda* odobravalo. Reaktualizacija *Bosanskih pogleda* dogodila se 15. augusta 1960. godine. Urednici su ponovno pokretanje *Bosanskih pogleda* obrazložili nasušnom potrebom, jer su prema njihovim navodima, zbilju bosansko-hercegovačkih muslimana međunarodnoj javnosti predočavali neodgovorni pojedinci. Uredništvo *Bosanskih pogleda* uzelo je za cilj borbu protiv nacionalne, vjerske i svake druge mržnje kako u vlastitim redovima, tako i kod drugih, koji su te ideje zastupali. Djelatnost kulturnih i političkih radnika, okupljenih oko *Bosanskih pogleda*, bila je na liniji unaprijeđenja *položaja i podizanja svijesti muslimana Bosne i Hercegovine.*⁵⁸

⁵⁴ *Isto.*

⁵⁵ F. Šeta, *Reis – ul – uleme u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji od 1882. do 1991. godine*, 56.

⁵⁶ A. Nametak, *Sarajevski nekrologij*, 86. Premda Kemura nije imao potporu ilmije, Sulejman Filipović i Pašaga Mandžić uspjeli su ubijediti dvojicu starih muftija Džabića i Kurta, da svoj glas daju Kemuri. Tako se, kako navodi Alija Nametak osigurao ulemanski glas za reis – ul – ulemu, jer „bi bila velika sramota za Sabor da za reisa ne padne ni jedan hodžinski glas“. *Isto*, 176; A. Duranović, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 156-157.

⁵⁷ ABiH, KVP, sign. K.5 8/56. *Izbor reis – ul – uleme i razgovori vođeni s njim.*

⁵⁸ *Bosanski pogledi*, Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu, 1984, 11, 43.

Već u prvom broju iz 1960. godine, uredništvo *Bosanskih pogleda* objavilo je predstavku upućenu reis – ul – ulemi od strane uleme i bivših predstavnika političkog života. Muhamed Pašić, bivši direktor Gazi Husrevbegove medrese i tadašnji uposlenik biblioteke, sarajevska ulema uz potporu glavnog imama Begove džamije i predsjednika udruženja Ilmije Esada Sabrihafizovića te grupa bivših muslimanskih političara, sačinili su predstavku u kojoj su zahtijevali od reis – ul – uleme, da pokrene pitanje povratka Gazi Husrevbegove medrese u stare prostorije. Prethodno je ova grupa predstavku s istim predmetom uputila Josipu Brozu Titu, ali je iskritizirana, zbog toga što je u pogledu navedene problematike zaobišla strukturu IVZ – a.⁵⁹ Naime, Gazi Husrevbegova medresa je 1949. godine izmještana iz svojih prvotnih prostorija u Dobrovoljačku ulicu, gdje su uvjeti u početku bili nepovoljni. Ishrana, smještaj učenika i smanjeni kapaciteti bili su otežavajuća okolnost za realizaciju nastave u Medresi.⁶⁰

Cilj sarajevske čaršije, da u rješavanju problematike usko vezane za Islamsku vjersku zajednicu, zaobiđe vrhovnog poglavara te institucije, izazvala je reakciju reis – ul – uleme Sulejmana Kemure. Prvobitno upućivanje predstavke Josipu Brozu Titu, Kemura je vidio činom urušavanja autoriteta i slabljenja reputacije reis – ul – uleme te je zahtijevao određene državne radnje prema Muhamedu Pašiću. Reis – ul – ulema obavio je razgovor s Muhamedom Pašićem, koji mu je u vezi događanja s predstavkom saopštio, da su potpisnici prvobitno imali nakanu da predstavku predaju Kemuri, ali da im je rečeno *da peticiju pocjepaju, da ima biti pocjepana, da je Reisu naredjeno da u vezi s tim ne smije primati nikakvu delegaciju ni peticiju*. Kemura je na Pašićev iskaz nadodao da *ako bi sve to bila istina, da on, Sulejman Kemura, ne bi otsada ni pola časa sjedio na stolici Reis – ul – uleme IVZ u FNRJ*. Pozadina prvobitnog slanja predstavke Titu i zaobilaznje reis – ul – uleme i IVZ - a, prema dokumentaciji partijske provenijencije, ogledala se u tome, da su „reakcionari” iz reda muslimana, nastojali narušiti odnos država – reis – ul – ulema i na taj način degradirati Sulejmana Kemuru.⁶¹

Muhamed Pašić je zbog ključne uloge u nastanku predstavke, pozvan na razgovor sa Sulejmanom Filipovićem, tadašnjim predsjednikom Vrhovnog Sabora IVZ – a. Razgovor je održan 6. februara 1960. godine. Prema rekonstrukciji zapisnika, Sulejman Filipović pitao je Pašića, je li sačinio i slao predstavku, na što je Pašić odgovorio da jeste i da je predstavka tretirala pitanje Gazi Husrevbegove Medrese. Saslušavši Pašića, Filipović je kazao, da je takva djelatnost štetna po interese Islamske vjerske zajednice, *jer to znači rad iza ledja*

⁵⁹ *Bosanski pogledi*, Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu, 1984, 13-14.

⁶⁰ Enes Karić, *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u BiH XX. stoljeća*, 1, El – Kalem, Sarajevo 2004, 197-199. Uvjeti rada Medrese u Dobrovoljačkoj ulici poboljšani su 1961. godine, kada je nadograđen dio Medrese. *Isto*, 200.

⁶¹ O ovome vidi: A. Duranović, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 116-117, fusnota 262.

*IVZ i cijepanje snaga. Ti ne znaš kakva nam opasnost prijeti i ako mi budemo išli jedni tamo drugi amo i jedni proti drugih, mi ćemo propasti.*⁶²

Muslimani Sarajeva traže Dobraču kao vaiza Begove džamije bio je naslov narednog teksta, koji se odnosio na prilike unutar Islamske vjerske zajednice. U tekstu se navodi, da su muslimanski uglednici vjerskog i društvenog života pisali predstavku vlastima, u kojoj su zahtijevali reaktiviranje prakse vaza (predavanja) u Begovoj džamiji. Kroz predstavku su obrazložili, da je to bila uobičajna praksa, a da su predavači bili reis Čaušević, zatim Muhamed Pandža, Mehmed Handžić, Kasim Dobrača i Muhamed Potogija. Zahtijevano je, da se ponovno dozvoli ova praksa, a da mjesto predavača zauzme Kasim Dobrača. Prilikom pisanja molbi za povrat Kasima Dobrače, predstavnici muslimanske čaršije, prvobitno nisu zaobilazili reis – ul – ulemu Kemuru, za razliku od slučaja, koji se odnosio na povratak Medrese u stare prostorije. Nemogućnost da Dobrača bude postavljen za predavača, reis – ul – ulema pravdao je odlukom vlasti.⁶³

O položaju Kasima Dobrače razgovarano je prilikom saslušanja Muhameda Pašića od strane Sulejmana Filipovića. Pašić je upitao Filipovića *Zašto se Dobrača ne bi vratio na svoje mjesto kao vaiz*, na što Filipović kazao sljedeće: *Njegov položaj je nezgodan. Mi smo ga jedva iščupali iz zatvora i dali mu priliku da se snadje i poveže, ali je on neelastičan.*⁶⁴

Bosanski pogledi objavili su dopis jednog sarajevskog imama, u vezi s predstavkom za Gazi Husrev-begovu medresu. U izvještaju sarajevskog imama, koji je dospio u emigraciju, govori se o sjednici, na kojoj su prisustvovali svi sarajevski imami na poziv Vakufskog povjerenstva u Sarajevu. Kroz izvještaj sarajevskog imama, daje se detaljan osvrt na čelne ljude Islamske vjerske zajednice. Fazlija Alikalfić okarakteriziran je sivom eminencijom, postavivši Kemuru za reis – ul – ulemu. Alikalfić je prema izvještaju sarajevskog imama, prednjačio u radnjama, koje su imale za cilj zabranu zara, ukidanje mekteba, otpuštanje neloyalnih kadrova unutar IVZ – a, a na samom sastanku žestoko je kritizirao Muhameda Pašića zbog pisanja predstave. U izvještaju se navodi da je krajnji stav Fazlije Alikalfića bio *da medresu ne treba tražiti*, a da imami kao zvaničnici IVZ – a *osude Pašića za ovaj njegov postupak.*⁶⁵ Dalje se navodi opažanje o sudjelovanju Derviša Tafre na sastanku. Sarajevski imam je u izvještaju vrlo negativno opisao djelovanje Tafre, jer je Derviš Tafro tvrdio, da je Gazi Husrevbegova medresa *kompromitovana, jer se u njoj skupljalo oružje i kako je bolje, da se u nju više ne povraća škola i da je bolje da ostane gdje je sada, jer joj je tamo bolje...*⁶⁶ Tafro je identične stavove o kompromitiranosti Medrese, iznio i prilikom ispitivanja Muhameda Pašića 9. marta 1960. godine, u vezi njegove uloge prilikom pisanja predstave. Navedene tvrdnje odnosile su se na

⁶² Arhiv Bošnjačkog instituta (ABIFAZ), *Rekonstrukcija zapisnika Muhameda Pašića*, sign. 4/V – 11.

⁶³ *Bosanski pogledi*, 14.

⁶⁴ ABIFAZ, *Rekonstrukcija zapisnika Muhameda Pašića*, sign. 4/V – 11.

⁶⁵ *Bosanski pogledi*, 25-26.

⁶⁶ *Isto*, 26.

razdoblje II. svjetskog rata, kada se prema Tafrinim tvrdnjama unutar zgrade Medrese sakupljalo oružje za protivnike NOP – a. Pašić je negirao ove tvrdnje, rekavši da je oružje, koje se nalazilo u Medresi bilo namijenjeno za miliciju, koja se na Bjelašnici borila protiv četnika i ustaša.⁶⁷

U dopisu je naglašena afirmativna uloga imama Ahmeda Basare, koji je dao potporu Muhamedu Pašiću i ostalim potpisnicima predstave. Izvještaj sarajevskog imama završava opažanjima o dvojici utjecajnih i prema riječima imama „*nesavjesnih funkcionera IVZ-e*” Sulejmanu Filipoviću i Hamidu Kukiću. Sulejman Filipović predstavljen je osobom, koja *sa vojničkim nastupom odudara od svega što je izrazito muslimansko*, dok Hamid Kukić prema izvještaju imama, čini iste stvari, koje je činio na poziciji sekretara GO Gajreta, kada je Gajret vezao za srbo – četnike, a danas u Islamskoj vjerskoj zajednici provodi politiku komunista.⁶⁸

U istom broju *Bosanskih pogleda*, u kojima je prezentiran izvještaj sarajevskog imama, donesena su još tri teksta, koja su obrađivala prilike u Islamskoj vjerskoj zajednici. Prvi tekst, govorio je o stanju vjerske obuke u džamijama. Navodi se podatak da je od 250.000 muslimanske djece, samo 1.900 pristupilo vjerskoj obuci. Za ovakvo stanje, uredništvo *Bosanskih pogleda* tereti reis – ul – ulemu i njegove suradnike. Drugi tekst, odnosio se na rušenje džamije u Vogošći. Vlasti u Vogošći su srušile džamiju 1956. godine, pravdajući to potrebom da se izgradi cesta. Ipak, cesta koja je sagrađena tri godine kasnije, zaobišla je mjesto, gdje se nekada nalazila džamija. Muslimani toga mjesta dobrovoljnim akcijama osigurali su novac i pronašli novu lokaciju za džamiju, ali za to nisu dobili dozvolu vlasti, iako su u više navrata zahtijevali od reis – ul – uleme da poduzme određene radnje po tom pitanju. Uredništvo *Bosanskih pogleda* zaključuje, da je Vogošći namijenjena sudbina industrijskih postrojenja, stoga vlasti ne toleriraju postupke Muslimane, koji se ogledaju u posjećivanju džamije i obavljanju namaza (molitve). Uredništvo časopisa je u posljednjem tekstu u tom broju, zahtijevalo odgovor na pitanje, što se događa s otvaranjem muzeja Islamske vjerske zajednice. Odluka o tome donesena je 1954. godine, ali od tada se ništa nije poduzelo po tom pitanju.⁶⁹

Obzirom da se u pogledu predstave kojom se zahtijevao povrat Medrese, u Jugoslaviji dogodio niz rasprava, uredništvo *Bosanskih pogleda* je zbog nemogućnosti da informacije prima u realnom roku, u određenoj mjeri kasnilo s izvještavanjem. *Bosanski pogledi* su u tekstu *Islamska zajednica u borbi*

⁶⁷ ABIFAZ, *Ispitivanje Muhameda Pašića bibliotekara Gazi Husrevbegove biblioteke od strane Derviša Tafre sadašnjeg direktora biblioteke*, sign. 4/ V-11.

⁶⁸ *Bosanski pogledi*, 26-27. Hamid Kukić bio je pristaša kraljeve šestojanuarske diktature. Poziciju u Gajretu koristio je za provedbu srpskih nacionalno – političkih ciljeva. Kada je 1929. godine u Sarajevu boravio britanski publicist Robert W. Seton – Watson, Kukić je bio jedan od muslimana, koji je obavio razgovor s njim. Prilikom susreta Kukić je Watsonu kazao da je „Bosna i Hercegovina istorijom, tradicijom, rasno i etnički, srpska pokrajina i (...) pripada svome glavnom stablu - Srbiji“. Vidi: Z. Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929 – 1941*, 111.

⁶⁹ *Bosanski pogledi*, 27.

za opstanak – metode komunističkih vlasti protiv Muslimana, prezentirali fotokopiju pisma predsjednika Komisije za vjerska pitanja NR BiH Todora Kurtovića, upućeno predsjedniku istoimene komisije za FNRJ. Todor Kurtović u pismu predsjedniku vjerske komisije za FNRJ kaže da je obavio razgovor s Muhamedom Pašićem i još trojicom potpisnika predstave. Razgovor s Pašićem i grupom, obavio je nakon što mu je to savjetovano od reis – ul – uleme, Mustafe Ševe i Derviša Tafre. Kurtović drži da je Pašić *neprijatelj i da je fanatik*. Cilj Pašića i grupe, jeste da među ulemom stvori neprijateljski stav prema reis – ul – ulemi i njegovim suradnicima i da na čelo institucije IVZ postave Dobraču. Kako bi polučili efikasne rezultate, Pašić se aktivirao među stranim delegacijama. Tako je obavijestio afganistansku delegaciju o lošem stanju muslimana te podvrgnuo kritici partijsko rukovodstvo i pojedince iz vjerskog života. *Bosanski pogledi* na kraju ovog teksta, nagovijestili su da će sačiniti jednu predstavku, uz obilje dokumentacije partijske provenijencije, putem koje će izvjestiti UN, muslimanske zemlje i druge međunarodne forume o prilikama u kojima se nalaze bosansko-hercegovački muslimani. Navedenu dokumentaciju, koja se odnosila na metode komunista u pogledu vjerskih pitanja, urednici Bosanskih pogleda dobili su od osobe, koja je napustila Jugoslaviju, a prije napuštanja radila u uredu Komisije za vjerska pitanja.⁷⁰

U Titogradu je (Podgorici) 27. septembra 1960. godine, UDBA uhapsila Huseina ef. Redžepašića. Zatočenje imama Redžepašića izazvalo je pozornost *Bosanskih pogleda*. *Magnum crimen* Redžepašića bio je govor imamima o nespojivosti materijalističkog – komunističkog učenja sa Islamom.⁷¹

Izvještaj Ulema međžlisa o vjersko – prosvjetnim prilikama u NR BiH objavljen je u *Bosanskim pogledima* u mjesecu novembru 1960. godine. Ovaj izvještaj donesen je u tekstu pod naslovom *Islamska zajednica u borbi za opstanak – izvještaj o vjerskoj nastavi*. U izvještaju se govori o prekidu vjerske nastave, zbog odluke vlasti u NR BiH. Prekid se dogodio u sljedećim vakufskim povjerenstvima: Bosanska Dubica, Bileća, Gacko, Glamoč, Kladanj, Livno, Ljubuški, Srebrenica, Zvornik i Trebinje. Izvještaj Ulema međžlisa spominje odluku vlasti da se vjerska nastava može organizirati, samo jednom u mjesecu, i to u trajanju od jednog sata. Dodatna otežavajuća okolnost prilikom izvedbe

⁷⁰ *Bosanski pogledi*, 42. Stavovi Muhameda Pašića, koji su izrečeni pred stranim delegacijama, diskutirani su prilikom sastanka Sulejmana Filipovića i Muhameda Pašića. Filipović je kritizirao tvrdnje Pašića, koje je kazao afganistanskoj delegaciji, da se vjerska obuka održava slabo. Odgovor Pašića glasio je „Ja sam rekao samo činjenično stanje: da je vjerska obuka svedena na minimum...“. Sulejman Filipović oštro je ponovio da se takve stvari smiju kazati „svakome u državi, pa i predsjedniku republike, ali stranim delegacijama ne“, na što je Pašić dodao da „Ja nisam diplomata ni političar da znam šta se smije a šta ne smije reći stranim delegacijama. Samo ja ne znam lagati“. Vidi: ABIFAZ, *Rekonstrukcija zapisnika Muhameda Pašića*, sign. 4/V – 11. U pogledu razgovora, koji je obavio sa Todorom Kurtovićem, Muhamed Pašić ističe da je on (Kurtović) „nastupio (je) prema nama nedržavnički, upravo četnički“. ABIFAZ, *Ispitivanje Muhameda Pašića bibliotekara Gazi Husrevbegove biblioteke od strane Derviša Tafre sadašnjeg direktora biblioteke*, sign. 4/V – 11.

⁷¹ *Bosanski pogledi*, 44.

vjerske nastave, ogledala se u nedostatku udžbenika. Ilmihal (vjerski udžbenik) planiran za vjersku nastavu, odlukom države povučen je, a zamjenski udžbenik nije odobren. Na određenim mjestima istočne, sjeveroistočne i centralne Bosne i Hercegovine, vlasti su tijekom zime zabranile održavanje vjerske nastave u džamiji. Zabranu vjerske nastave državni organi potkrijepili su neadekvatnim uvjetima u džamijama. Ovaj izvještaj imao je dobar prijem među muslimanima u emigraciji. Urednici *Bosanskih pogleda*, donoseći sud na spomenuti izvještaj, istaknuli su, da izvještaj ima tendenciju konfrontiranja organa Islamske zajednice s državom, ukoliko bi bio usvojen.⁷²

Na stranicama *Bosanskih pogleda* pisano je o sudbini muslimanskih mezara. Tako se navodi podatak, da su predstavnici komunističke vlasti zaplijenili ogromnu površinu muslimanskih mezara te na tim lokalitetima izgradili parkove, a da nisu prethodno platili nikakvu odštetu Islamskoj vjerskoj zajednici.⁷³

Ulema, koja nije držala partijsku liniju, suočavala se sa zabranama u pogledu obavljanja vjerskih dužnosti. Proskribiranim članovima uleme, odlukom Vrhovnog islamskog starješinstva (VIS) onemogućeno je *nošenje svakih vanjskih znakova*. Ova zabrana se u prvom redu odnosila na ahmediju. *Bosanski pogledi* su za ovo optužili bivšeg reis – ul – ulemu Fejića, ali i tadašnjeg reis – ul – ulemu Kemuru, da su protiv volje bosansko-hercegovačkih muslimana, ali po instrukcijama partije provodili takve odluke *kojim se progone i diskriminiraju naši vrijedni vjerski predstavnici*. Završavajući tekst o zabrani nošenja vjerskih simbola, uredništvo *Bosanskih pogleda* odalo je omaž preminulom Aliju efendiji Aganoviću, koji je preminuo početkom 1961. godine. Aganović kao istaknuti član vjerskog života bosansko-hercegovačkih muslimana u razdoblju Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske, iskusio je pomenute zabrane. Po odsluženju zatvorske kazne, Aganoviću nije bilo omogućeno *da nosi ahmediju, pa su mu čak zabranjivali da nosi i bradu*.⁷⁴

Partijska instrumentalizacija muslimana i Islamske vjerske zajednice za potrebe međunarodne politike, naišla je na osudu uredništva *Bosanskih pogleda*. Uvodni tekst za deveti broj lista glasio je: *Jedan važan zadatak muslimanske emigracije*. Kroz tekst se govori o licemjernoj politici Tita i njegovih suradnika, koji održavaju prisne diplomatske odnose s preko dvadeset islamskih država, a

⁷² *Bosanski pogledi*, 58. U vezi sa izvještajem, koji je objavljen u Bosanskim pogledima, ostaje nedoumica, je li u pitanju izvještaj Ulema međžlisa iz prethodnih godina, jer je 1959. godine ukinut Ulema međžlis i Vakufska direkcija. U 1959. godini Islamska vjerska zajednica dobila je novi ustav. U odluci o ukidanju Ulema međžlisa kaže se da „Dosadašnja funkcija Ulema međžlisa za NR BiH prestaje s današnjim danom“. Vidi: AGHB, *Zbrika varia*, sign. V – 32-8_1959. M. Salkić, *Ustavi Islamske zajednice*, 221-229. Vakufsko povjerenstvo u Čajniču 15. decembra 1958. godine dostavilo je izvještaj Ulema međžlisu, gdje se navodi, da je vjerska obuka veoma slaba i da se organizira samo u prostorijama džamije. Tijekom zimskih dana, dolazi do prekida vjerske nastave u džamijama u Čajniču, jer su temperature veoma niske, te djeca, zbog neadekvatnih uvjeta ne mogu pohađati vjersku nastavu. AGHB, *Ulema međžlis*, UM – 1 – 2079/1959.

⁷³ *Bosanski pogledi*, 85.

⁷⁴ *Isto*, 121-122.

istovremeno u domovini uzurpiraju temeljna prava muslimanima. Tako je u tekstu naglašeno da su mnogobrojni vakufi uzurpirani, vjerska štampa zabranjena, škole vjerskog karaktera također zabranjena, a Bosanski pogledi posebno su istaknuli činjenicu, da je samo muslimanima u državi zabranjen teološki fakultet. Emigracija okupljena oko *Bosanskih pogleda* smatrala je, da su politička rukovodstva islamskih zemalja posve neinformirana o stvarnim prilikama muslimana u FNRJ. Za izostanak informacija, koje bi objektivno informirale islamske zemlje o lošem položaju muslimana, uredništvo *Bosanskih pogleda*, krivca je pronašlo u rukovodstvu Islamske vjerske zajednice. Oni prema ocjeni bošnjačke emigracije *olakšavaju posao komunistima, zavaravajući one strance s kojima dodju u vezu*. S time u vezi, *Bosanski pogledi* predlagali su poduzimanje akcije koja bi za cilj imala informiranje javnosti islamskih zemalja o teškom položaju muslimana, a sve kako bi potaknula *političke faktore da interveniraju*. Također, naglašena je i potreba demistificiranja partijskih kadrova u Islamskoj vjerskoj zajednici, *jer ćemo na taj način najbolje pomoći našoj porobljenoj braći*.⁷⁵

Sjednica Vrhovnog sabora Islamske vjerske zajednice i govor reis – ul – uleme Kemure na toj sjednici, privukao je pozornost bošnjačke emigracije. Reis – ul – ulema Kemura, tom je prilikom govorio afirmativno o uvjetima u kojima je djelovala IVZ, smatrajući da je takvom stanju doprinijelo načelo odvojenosti *vjere od države*. Svoj govor reis – ul – ulema Kemura zaključio je tvrdnjom da *slobodan razvoj vjerskog života... neće da vide samo naši zakleti neprijatelji*. *Bosanski pogledi* govor reis – ul – uleme Kemure ironizirali su, tvrdeći da su i sami komunisti odustali od etikete zakletog neprijatelja, ali da Kemura i dalje ustrajava na tome. Starješina IVZ okarakteriziran je kao murtat (otpadnik), koji čini i više nego što komunisti traže, ne bi li uništio Islamsku vjersku zajednicu.⁷⁶

Država je Islamsku vjersku zajednicu lišila vakufskih posjeda i na taj je način dovela u podređen položaj. Lišena vakufskih dobara, IVZ je postala finansijski ovisna o državi. Oduzimanje vakufske imovine, bilo je dijelom pomno razrađenog plana, u kojem se stvarna nakana države vješto prikriva njenim kasnijim manevrom, kada postaje spasitelj IVZ, koristeći se prethodno oduzetim resursima te institucije. *Bosanski pogledi* u jednom preglednom radu o IVZ iznose stajalište, da su finansijske dotacije države IVZ – u namijenjene samo za održavanje snishodljivog aparata unutar te institucije te da je pitanje vremena kada će država *oduzeti ovu pomoć i tako uskratiti materijalnu bazu opstanka raznih organa IVZ - a*.⁷⁷

Komunistička partija Jugoslavije svjesno je izazivala polarizacije unutar konfesionalno – etničkih skupina, a sve s ciljem, da se omogući što efikasniji i prodorniji državni nadzor među etničkim skupinama u Jugoslaviji. Zanimljiv tekst o takvoj djelatnosti komunističke Jugoslavije, objavila je Iskra organ Zbora,

⁷⁵ Isto, 131.

⁷⁶ Isto, 133.

⁷⁷ Isto, 138.

a tekst je preuzet i objavljen u *Bosanskim pogledima*. Tekst govori, kako su Ahmedije i pripadnici derviških redova radili za interes komunističke Jugoslavije. Odmah po imenovanju reis – ul – uleme Ibrahima Fejića, po instrukciji države, pristupio je polarizaciji muslimana, tako što su derviški redovi potaknuti *od režima da bi se stvorila veštačka protivteža hodžama i imamima*. Muharem Paripović, pripadnik talijanskih partizanskih formacija, po okončanju rata stupio je u kontakt s ahmedijskom sektom iz Indije. Paripović je postao pristalica ahmedijskog učenja te se nakon dvije godine vratio u Jugoslaviju. Dolaskom u Beograd 1947. godine, Muharem Paripović upregnut je za ciljeve komunističke partije, da načini polarizaciju među muslimanima i proširi utjecaj. Njegova akcija nije imala uspjeha, s obzirom da Paripović nije pridobio niti jednog muslimana za partijske ciljeve. Naposljetku je, Muharem Paripović dobio poziciju profesora u jednoj beogradskoj školi.⁷⁸

Godine 1962. pojavila se u emigraciji *Okružnica muslimanskih vjerskih dostojanstvenika*. Okružnica je prema početnim informacijama nastala u Sarajevu 16.06.1962. godine, a potpisnici ove okružnice bili su: Hafiz Ibrahim Proho, Hafiz Kamil Silajdžić, Hadži Alija Masić, Hadži Muhamed Begler, Abdulah Dervišević i Hadži Hafiz S. Sahačić. Bosanski pogledi objavili su okružnicu uz uvodno obrazloženje, koje je glasilo: *Naša redakcija primila je sa više strana ovu okružnicu. Ilegalno širenje i prepisivanje dovelo je do nekih malih izmjena, te se pojedini tekstovi koje smo primili jedan od drugog razlikuju. Razlike su međutim beznačajne. Tekst okružnice je, kako čujemo u inostranstvu umnožen*. Na početku okružnice potpisnici ističu da IVZ nije nadležna rješavati političke i finansijske prijevore među muslimanima. Kroz naredne odlomke u tekstu, govori se o teškom položaju Islamske vjerske zajednice u komunističkoj Jugoslaviji, jer državni aparat ne pokazuje poštovanje za *slobodu vjeroispovijedanja i slobodu savjesti, kao i privatno vlasništvo*. Potpisnici redaka zatim govore o krucijalnim nedostacima Islamske vjerske zajednice u FNRJ, a to je pomanjkanje kadrova i teško materijalno stanje uleme. Pored toga, navedeno je da su brojni muslimanski vjerski predstavnici zatočeni u komunističkim kazamatima. Okružnica je uključivala još nekoliko bitnih pitanja vezanih za problematiku IVZ-a, poput vjerske štampe, vjerske škole, pitanje muslimanske omladine i oduzimanje vakufa IVZ – u. U pogledu vjerske štampe, navodi se da je IVZ ostala samo na jednom časopisu, a to je bio Glasnik Islamske vjerske zajednice, dok je po pitanju vjerskih škola, muslimanima nanesena velika nepravda, zbog zatvaranja Šerijatske gimnazije i Više šerijatsko – teološke škole.

⁷⁸ *Isto*, 175-176. Tijekom 1943. godine, knjižnica Muslimanske sviesti, objavila je knjigu *Razvoj Islama u Njemačkom Rajhu*. U knjizi se kaže „Odnos islamskog svieta prema obima strankama ahmedijsko – kadijanske sekte je posve negativan. Dovoljno je napomenuti da je englezko – indijska vlada vrlo često i živo preporučivala ovu sektu kao osobit, moderan pravac u Islamu; naime ta sekta je tražila od svojih pripadnika i od ostalih indijskih muslimana punu poslušnost prema englezkom režimu u Indiji, a Englezka je živo nastojala što više muslimana odbiti od Islama i priključiti ih razkolničkoj Ahmediji“. Vidi: Habibur Rahman – M. G. – Konieczny, *Razvoj Islama u Njemačkom Rajhu*, Knjižnica Muslimanska Svienst, Sarajevo 1943, 34.

Zabrinutost za muslimansku omladinu, iskazana je navođenjem statističkog podatka o broju vanbračne djece i spolnih bolesti. Oduzimanjem vakufskih dobara, Islamskoj vjerskoj zajednici oduzeta je mogućnost samostalnog finansijskog održavanja. Na kraju, potpisnici poručuju da *osudjujemo i sve one ideologije i sve one društvene sisteme, koji se baziraju na bezbožničkoj filozofiji i lažnom moralu*. Uredništvo Bosanskih pogleda donijelo je i napomenu uz ovu okružnicu, u kojoj su naveli da okružnicu *nismo dobili iz Bosne, niti preko naših uobičajenih veza*. Stil pravopisa u jednoj od okružnica izazvao je određene dvojbe kod uredništva Bosanskih pogleda, koji su poručili da će provjeriti autentičnost okružnice.⁷⁹

U narednom broju *Bosanskih pogleda*, koji je izašao na proljeće 1963. godine, objavljen je tekst Selme Teskeredžić, u kojem je autorica iznijela tvrdnju o tome da okružnice, koje su se pojavile u emigraciji 1962. godine nisu autentične, odnosno da se radi o falsifikatima. U tekstu, čiji je naslov glasio *Igranje sa borbom naroda – Povodom jedne lažne Okružnice muslimanskih vjerskih dostojanstvenika* autorica je iznijela svoje poglede na ovu problematiku. Uvodni dio teksta, analizira prilike u domovini, u kojima ističe neravnotežan položaj Islamske vjerske zajednice s Katoličkom crkvom i Srpskom pravoslavnom crkvom. Islamska vjerska zajednica, za razliku od dvaju navedenih institucija nema kadrove, koji su lojalni muslimanskom narodu. Stoga navodi da *život vjerske zajednice Muslimana BH je doveden u pitanje*. Nadalje stoji, da su *Bosanski pogledi* posebnu pozornost pridavali izvještavanju o prilikama unutar Islamske vjerske zajednice i da su to činili s nakanom, da se muslimanska javnost diljem svijeta upozna s prilikama muslimana u komunističkoj Jugoslaviji. Autorica navodi, da se u emigraciji pojavila određena grupa, koja je zarad finansijskih benefecija od islamskih zemalja i *komplimentata od ustaša* vješto koncipirala čitavu priču u vezi s okružnicom. Tim pristupom, kreatori okružnice samo su davali argumentaciju komunistima, da emigrantske grupe iznose laži o vjerskim prilikama muslimana u Jugoslaviji. Kada se govori o porijeklu okružnice, u odgovoru se navodi, da je uredništvo Bosanskih pogleda okružnicu dobilo s tri adrese, ali da su imena pošiljatelja, kao i okružnica bila krivotvorena. Prvo pismo s okružnicom, *Bosanski* su pogledi dobili od imama Džemala Ibrahimovića iz Njemačke. Drugo pismo s okružnicom u redakciju Bosanskih pogleda stiglo je iz Pariza, a kao pošiljatelj naveden je Šemso Dervišević, koji je bio jedan od urednika Bosanskih pogleda. Treće pismo u kojemu se nalazila okružnica, došlo je iz Rima, a pošiljatelj je bio Teufik Kalajdžić. Naposljetku, u redakciju Bosanskih pogleda dospio je tekst okružnice na arapskom jeziku. Ono po čemu se okružnica na arapskom jeziku, razlikuje od prethodnih, jeste po imenima potpisnika. Naime, kao potpisnici okružnice na arapskom jeziku koja je poslana u Liban, bili su visoki zvaničnici IVZ – a Sulejman Filipović i Derviš Tafro. Autorica navodi, da je okružnica nastala u emigrantskoj zajednici koja se okupljala oko Vjekoslava Maksa Luburića.

⁷⁹ O objavljivanju okružnice u Bosanskim pogledima vidi: *Bosanski pogledi*, 262-264.

Mahmut Muftić označen je ključnim čovjekom, prilikom sastavljanja okružnice, a potporu mu je pružilo nekoliko fratara. U tekstu je ponuđena dosta široka argumentacija, koja ide u prilog tome da se radi o falsifikatu. Korišteni papir, vrste slova i boja, bila je identična proglasima, koji su štampani u *Luburićevoj štampariji*. Upotreba riječi i stil pisanja je *korijenski* što ne odgovara duhu Bosne, navodi autorica. Umiješanost fratara u nastanak okružnice, autorica vidi u rečenici *da se građanski brak protivi islamskoj moralci*, jer takav je brak *ne samo priznat nego jedino ispravan...*, zatim autorica osuđuje tvrdnju da se Islam protivi materijalističkoj nauci, jer su muslimani kroz povijest dali ogromne doprinose u fizici, matematici i drugim granama materijalističke nauke. Tekst Selme Teskeredžić završava određenim smjerokazima za muslimansku demokratsku emigraciju. Ona poručuje da *Mi moramo još više da aktiviziramo pozitivne snage našeg naroda i emigracije kako bi ovakvu radotu onemogućili i ovakve tipove raskrinkali*. Poručuje da pojedinci, koji su izmislili okružnicu, na taj način rade za komuniste i da potkopavaju nastojanja demokratske emigracije.⁸⁰

Pripadnici sarajevske uleme, čija su imena zloupotrebljena, prilikom potpisivanja okružnice nastale u emigraciji, objavili su demantij u *Glasniku Islamske vjerske zajednice*. U demantiju, potpisnici su poručili da nisu učestvovali u pisanju okružnice, a da su iza svega stajali *neprijatelji i otpadnici naše zemlje* koji su *zloupotrijebili naša imena u svojoj prljavoj radoti protiv naših naroda i naše domovine, nastojeći da raznim izmišljotinama neobavještenim u inostranstvu lažno prikažu stanje naše vjerske zajednice*.⁸¹ Demantij sarajevske uleme, u vezi s okružnicom objavljen je u Bosanskim pogledima.⁸²

Pred kraj 1962. godine preminuo je prvi reis – ul – ulema u komunističkoj Jugoslaviji Ibrahim Fejić.⁸³ Bosanski pogledi posvetili su tekst o reis – ul – ulemi Fejiću. Uz biografske crte iz reisovog života, naglašena je njegova uloga u razdoblju II. svjetskog rata, kada je bio među potpisnicima mostarske rezolucije. Fejićev sin Salko igrao je značajnu ulogu u narodnooslobodilačkom pokretu Hercegovine, stoga njegove zasluge na kraju rata nisu prošle neopaženo, jer je postao javnim tužiteljem. U trenutku očeve smrti, Salko Fejić obnašao je dužnost pomoćnika državnog sekretara za vanjske poslove. Za razliku od stava prema reis – ul – ulemi Kemuri, *Bosanski pogledi* zauzeli su blaži stav prema bivšem reisu Fejiću, odajući mu priznanje što se borio protiv progona uleme, oduzimanja vakufske imovine i zatvaranja mekteba. U tekstu posvećenom reis – ul – ulemi Fejiću, Bosanski pogledi navode da je pred

⁸⁰ Odgovor Selma Teskeredžić na okružnice vidi u: *Bosanski pogledi*, 271-273.

⁸¹ *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ*, br. 1 – 2, Sarajevo, januar – februar 1963. XXVI, 29.

⁸² *Bosanski pogledi*, 279.

⁸³ *Glasnik VIS u FNRJ*, br. 1 – 2, 1963, 3.

kraj mandata Fejić gledao s krajnjim podozrenjem na državni vrh, smatravši „*da nisu ispunili obećanja i da su ga prevarili*”. Držanje Fejića u tom razdoblju, koje je bilo na liniji protudržavnog, doprinijelo je njegovoj smjeni, koja se dogodila prinudom vlasti i Fejićeva sina Salke.⁸⁴

Na arapskom jeziku objavljena je brošura pod naslovom *Teško stanje Islama u Jugoslaviji*. Pisac brošure imao je nakanu priložiti je na Islamskom kongresu u Bagdadu. Do toga nije došlo, jer u tom razdoblju Irakom je vladao komunistički režim. Arapski mediji donijeli su vijest, da je zbog brošure jugoslavenska vlada uložila protest kod libanonskih vlasti, optužujući ih da je kod njih objavljena ova brošura. *Bosanski pogledi* objavili su odlomak iz te brošure, gdje se govorilo u položaju muslimana tijekom Kraljevine Jugoslavije i FNRJ – u. Autor u komparativnoj analizi dvaju poredaka ističe afirmativan odnos Kraljevine Jugoslavije prema islamu, nasuprot držanju komunističke Jugoslavije. Statistički podaci iz razdoblja Kraljevine Jugoslavije kazuju, da je 1935. godine broj mekteba iznosio 897, a vjeroučitelja 946. U brošuri se razmatraju vjersko – prosvjetne prilike muslimana. Autor zastupa pozitivan stav spram pristupa Kraljevine Jugoslavije, u pogledu islamskih vjerskih škola. Tada su muslimani imali 14 srednjih škola, centralnu Gazi Husrevbegovu medresu, a zatim je uspostavljena Viša islamska šeriatsko – teološka škola u Sarajevu (VIŠT). Komunistički poredak ugasio je većinu vjerskih škola kod muslimana, a autor naglašava da je posebno negativan odjek imalo ukidanje mekteba. Oskudna kadrovska infrastruktura, izazvala je zabrinutost za budućnost muslimanske zajednice u BiH, kod autora brošure. Ozračje stvoreno od komunističke partije pogodovalo je razvoju amoralnog ponašanja kod muslimanske omladine, smatra autor te posebno kritizira državnu politiku, koja je silila muslimane *u armiji, dječkim domovima i na radilištima da jedu svinjsko meso i mast, jer se za njih ne priredjuju posebne kuhinje*. Roditelji, koji su držali do islamskih načela, bili su prisiljavani da odustanu *od sunećenja muške djece*, a kruna licemjernog odnosa države prema muslimana, ogledala se u Paragrafu 333 kaznenog zakona, navodi autor. Prema tom paragrafu u komunističkoj Jugoslaviji, predviđena je kazna za onoga ko spriječava obavljanje vjerskih obreda. S druge strane, državna preduzeća organizirala su radne obaveze petkom u terminu džuma namaza (sedmični namaz za muškarce - muslimane).⁸⁵

Bosanski pogledi nastavili su prenositi odlomke iz brošure *Teško stanje Islama u Jugoslaviji*. Naredni odlomci iz brošure, ukazivali su na politiku podržavljenja imovine Islamske vjerske zajednice. Autor brošure pozvao se na podatak Starješinstva Islamske zajednice od 15. decembra 1960. godine, gdje se navodi, da je 1.493 vakufska objekta, potpalo pod zakon o nacionalizaciji. Takvom stanju, doprinijeli su komunisti, ali i državni poslušnici u IVZ, prema mišljenju autora brošure. Udruženje ilmije i njihov stav očituje se u tome *da svaki*

⁸⁴ *Bosanski pogledi*, 285.

⁸⁵ O ovome vidi: *Bosanski pogledi*, 303-304.

*musliman koji radi na ponovnom stvaranju mekteba, t. j. početnih vjerskih škola, treba da se smatra neprijateljem islamske zajednice, naroda i domovine.*⁸⁶

Na stranicama Bosanskih pogleda, u narednom broju, objavljen je odlomak iz brošure, koji je obrađivao sudske procese hodžama i muslimanskim prvacima. Odlomak pod naslovom *Sudjenja hodžama i prvacima*, kazuje o naporima muslimanskih prvaka Bosne i Hercegovine, da izvjeste muslimansku javnost o tegobnom položaju muslimanske zajednice u Titovoj Jugoslaviji. Navedena grupa muslimanskih prvaka uhapšena je 1948. godine, tako da su njihovi planovi spriječeni intervencijom države. Organizacija Mladih muslimana spomenuta je u brošuri te je u kratkim crtama predstavljeno, kako su egipatski mediji izvještavali o procesu protiv Mladih muslimana 1949. godine. Autor brošure nanovo je kritizirao državni vrh komunističke Jugoslavije, zbog nepoštivanja odredbi ugovora od 19. septembra 1919. godine, koji je sklopljen između Kraljevine SHS i velikih sila. Komunistička je Jugoslavija kao pravna nasljednica Kraljevine Jugoslavije, bila dužna poštovati ugovor, kojim su prava manjina bila zajamčena, ali se odlučila za selektivan pristup. Tako je, Titova Jugoslavija kao nasljednica Kraljevine Jugoslavije, poštivala ugovor sačinjen između Sjedinjenih Američkih Država i Kraljevine Srbije iz 1905. godine, u pogledu izručenja ratnih zločinaca, a svjesno se oglašila od odredbi ugovora iz Saint – Germaina.⁸⁷

Tijekom 1963. godine časopis *Bosanski pogledi* falsificiran je u emigraciji. Kasnije su sačinjena dva pisma, koja su detaljnije govorila o tome, a poslana su uredništvu *Bosanskih pogleda*. Vladimir Predavac u pismu kazuje da je preko poznanika *dobio falsificiran broj Bosanskih pogleda*. Falsificirani broj Bosanskih pogleda sadržavao je tekstove Adila Zulfikarpašića, Smaila Balića i Tatjana Zulfikarpašić. Tako je Zulfikarpašić u autorskom tekstu napisao *da je bio oficir Ozne*, Smail Balić pisao je o Isusu Kristu „*kao vanbračnom djetetu*“, dok je Tatjana Zulfikarpašić izrekla prijetnju *Ne-Bošnjacima protjerivanjem iz Bosne i Hercegovine...*⁸⁸

Hajrudin Filipović čitatelj *Bosanskih pogleda* iz Danske, poslao je pismu Adilu Zulfikarpašiću i Smailu Baliću. Pismo je objavljeno u *Bosanskim pogledima*, a Filipović se u pismu afirmativno osvrnuo na rad Bosanskih pogleda.

⁸⁶ *Bosanski pogledi*, 319. Udruženje ilmije u NR BiH osnovano je 5. septembra 1950. godine. Svjesno dovodeći Islamsku vjersku zajednicu u težak položaj, država je donijela odluku o potrebi formiranja staleških vijeća kod vjerskih zajednica. Iako je država stajala iza čitavog procesa, u javnosti je plasirana priča, da se radi o hobističkoj djelatnosti imama, koja nema nikakva doticaja sa državom. Denis Bećirović u slučaju Udruženja ilmije navodi: „Udruženje ilmije je dijelom plod političkih ucjena i služilo je komunističkom režimu, uz značajnu podršku u radu od strane te iste vlasti“. Vidi: Denis Bećirović, Osnivanje, položaj i aktivnosti prvog udruženja službenika Islamske zajednice u socijalističkoj Bosni i Hercegovini, *Historijska misao*, god. 1, br. 1, Društvo historičara Tuzlanskog kantona, Tuzla 2015, 224.

⁸⁷ *Bosanski pogledi*, 337.

⁸⁸ *Isto*, 342. Povodom pojave falsificiranog broja *Bosanskih pogleda*, oglašila se i Selma Teskeredžić, odbacujući tvrdnje, da je to pseudonim, pod kojim piše supruga Adila Zulfikarpašić, Tatjana Zulfikarpašić.

Filipović je pismo napisao pod dojmom događaja vezanih za krivotvorenu okružnicu, iza koje je navodno stajala sarajevska ulema. Stoga, on u uvodnom dijelu pisma poručuje, da *se osjećao ponosan, kao čitatelj Bosanskih pogleda i poštovatelj Vaš jer vidim da je Vaš rad tako značajan da komunisti i ustaški i četnički ološ želi da Vam što više naškodi*. Inicijator nastanka okružnice bila je UDBA, koja je preko svojih agenata *kao što je famozni i mračni Mahmud Muftić, koji radi s Luburićem i kojeg je Luburić imenovao stožernim bojnikom* nastojala obezvrijediti i diskreditirati muslimansku emigraciju, naveo je Filipović. Zatim Filipović prenosi informacije iz Sarajeva, koje su upućivale, da je inicijator okružnice UDBA, koja je krivotvorila pismo, a sve s nakanom razbijanja muslimanske emigracije. Drugi dio pisma Hajrudina Filipovića, jeste komentar, koji se nadovezuje na pismo Vladimira Predavca u pogledu pojave falsificiranog broja Bosanskih pogleda. Filipović poručuje, da je uočio tekstove s identičnim sadržajem u listu Drina, iza kojeg je stajao Luburić, a gdje je objavljen tekst u kojem je Adil Zulfikarpašić prozvan *oficirom Ozne* te mu je zapriječeno. Filipović je naveo, da je u istom listu, proturena lažna informacija, da je Smail Balić objavio članak u kojemu je tendenciozno pisao o kršćanstvu. Iz emigrantskih krugova okupljenih oko Maksa Luburića, objavljen je i članak koji je pripisan Selmi Teskeredžić, za koju su smatrali da je zapravo Tatjana Zulfikarpašić, supruga Adila Zulfikarpašića. U tom podmetnutom članku, autorica je podvrgnula kritici ustaše i komuniste, ali se tom prilikom referirala na nepostojeći tekst Komunističke borbe, gdje se ustaše *nazivaju židovima i saveznicima Slobodnih Zidara*. Pismo Filipović završava, dajući smjerokaz uredništvu *Bosanskih pogleda* za buduće djelovanje. Tako prioritetom ističe uspostavu štamparije *da nam dušmani ne mogu prljati pragove i širiti zabunu*.⁸⁹

Rasprava o pojavi falsificiranog broja *Bosanskih pogleda* nastavila se među emigrantskim krugovima. Tako su, Bosanski pogledi objavili tekst u kojem su pojavu lažnih Bosanskih pogleda pripisali komunističkim agentima, koji su djelovali *u redovima ustaškog zločinca Pavelićevog generala Luburića*. Navodi se, da su čitavu operaciju osmislili komunisti, a zatim je provodili preko svojih agenata ubačenih u redove ustaške emigracije. Kako bi potkrijepili tvrdnje o umiješanosti jugoslavenske službe, Bosanski pogledi iznijeli su podatke, da se krivotvoreni broj pojavio u Sarajevu, a zatim je *Poslat (je) na nekoliko osoba za koje je UDB – a sumnjala da naš list na neki način dobijaju i čitaju. Dobila ga je i Gazihusrevbegova biblioteka i kancelarija Islamske vjerske Zajednice te nekoliko hodža iz Sarajeva*. Mahmut Muftić označen je kao agent – provokator i realizator komunističkih akcija u emigraciji. Muslimanska emigracija okupljena oko Bosanskih pogleda držala je stav, da su *totalitarci*, odnosno pripadnici ustaške i četničke emigracije, pogodni pijuni u rukama jugoslavenske službe putem koje se može potkopavati demokratska struja u emigraciji.⁹⁰

⁸⁹ *Bosanski pogledi*, 343-344.

⁹⁰ *Isto*, 350. Mahmut Muftić značajna je ličnost, prilikom rekonstrukcije događaja u emigraciji. Nakon Drugog svjetskog rata živio je na području Bliskog istoka. Održavao je veze sa palestinskim

Adil Zulfikarpašić napisao je tekst u *Bosanskim pogledima*, povodom petnaestogodišnjice sarajevskog procesa Mladim muslimanima 1949. godine. Zulfikarpašić proces Mladim muslimanima iz 1949. godine interpretira kao isključivi slučaj u komunističkoj Jugoslaviji gdje nisu sudjeni predratni i ratni neprijatelji komunista, gdje nije bilo počinjenih djela ubistva, špijunaže, sabotaže, a gdje je pored svega izrečeno tako mnogo smrtnih presuda i toliko godina robije. Epilog sarajevskog procesa, prema mišljenju Zulfikarpašića, bila je potpuna uspostava kontrole nad bosansko-hercegovačkim muslimanima, jer je nasilno ugašen pokret, koji je imao vitalnost i perspektivu da se nametne kao politička konkurencija komunistima. Tekst je napisan s tendencijom upoznavanja emigrantske javnosti o procesu protiv Mladih muslimana iz 1949. godine, jer je za razliku od procesa protiv Draže Mihajlovića i Alojzija Stepinca, proces Mladim muslimanima prošao neopaženo u emigrantskoj javnosti. U tekstu Adil Zulfikarpašić navodi, da su članovi mladomuslimanske organizacije iskusili sudbinu muslimanske elite iz 1945. godine te da su komunisti preko lojalnih kadrova, poput prvog reis – ul – uleme Fejića, Sulejmana Filipovića, Hamida Kukića, Sulejmana Kemure i Fazlije Alikalfića uspostavili nadzor nad Islamskom vjerskom zajednicom.⁹¹ Vrijedan detalj u ovom tekstu, jeste tvrdnja Zulfikarpašića o tome kako je UDBA slomila mladomuslimansku organizaciju i pripremila teren za proces iz 1949. godine. Kemal Kurbegović bio je član Mladih muslimana, ali je pod ucjenom UDBE, koja je doznala za njegove homoseksualne sklonosti, postao njihovim suradnikom i agentom unutar mladomuslimanske organizacije.⁹²

Nakon pisanja teksta o procesu Mladim muslimanima iz 1949. godine, Zulfikarpašić je imao pisanu korespondenciju s Nedžibom Šaćirbegovićem, koji je kao član Mladih muslimana osuđen 1946. godine. Iz Zulfikarpašićeva pisma upućenom Šaćirbegoviću, on priznaje, da je prilikom pisanja ovog teksta načinio određene pogreške, ali „da ne treba biti previše strog u ocjeni našeg prikaza” i

muftijom El – Huseinijem i Muslimanskim bratstvom. Kada su 1954. godine egipatske vlasti zabranile Muslimansko bratstvo, Muftić je napustio teritoriju Egipta i nastanio se u zapadnoj Europi. Muftićev život bio je obilježen političko – nacionalnim metamorfozama, a u prilog tome ide i podatak da je imao ulogu posrednika između Muslimanskog bratstva i Hrvatskog narodnog otpora. Tijekom 1960. godine postao je dijelom Hrvatskog narodnog otpora. Vođa Hrvatskog narodnog otpora Maks Luburić na Muftića je gledao, kao na osobu, koja „pomiješa želje sa stvarnošću“, zatim smatrao ga „genijalnim i ludim“ i „infantilnim revolucionarem“. U kontekstu pisanja Bosanskih pogleda, da je Muftić komunistički agent, bitno je napomenuti dva detalja. Godine 1963. UDBA je pokušala izvršiti atentat na Muftića. Drugi detalj, jeste podatak, da je Muftićeva ljubavnica bila suradnica UDBE, što je rezultiralo, da je Muftić, zbog ljubavne afere pao u nemilost Muslimanskog bratstva. Tako je došlo do slabljenja kontakata između Muslimanskog bratstva i Hrvatskog narodnog otpora. U drugoj polovici 60 – ih godina XX. stoljeća, Muftić napušta hrvatska nacionalna stajališta i pristupa krugu bošnjačke emigracije, koja je zastupala bošnjaštvo kao nacionalnu identifikaciju. Vidi: Ivo Mišur, *Uloga političke emigracije iz NDH u događanjima na Bliskom istoku 1947-1964, Gračanički glasnik - Casopis za kulturnu historiju br. 46, 49-60.*

⁹¹ *Bosanski pogledi*, 421-422.

⁹² *Isto*, 423.

da tekstem nije želio ulaziti u složenost strukture toga pokreta, već samo priložiti *ocjenu političkog značaja MM u životu Bosanskih Muslimana*. Zulfikarpašić je u pismu ponovio da posjeduje kompromitirajuću dokumentaciju za Kemala Kurbegovića i da ga je u tekstu spomenuo, kako bi ukazao da *jedan u principu moralan pokret nije imun od ovakvih stvari*.⁹³

Izvjestavanje o procesima unutar Islamske vjerske zajednice, Bosanski pogledi u emigraciji okončali su objavom otvorenog pisma Alije Nametka, koje je uputio reis – ul – ulemi Kemuri. Bosanski su pogledi pismo prenijeli u skraćenom obliku, uz komentar, da je jugoslavenska obavještajna služba uložila velike napore, da pismo ne dospije u javnost. Dobivši pismo, uredništvo Bosanskih pogleda predložilo ga je *emigrantskoj javnosti da vidi u kakvoj formi se vodi borba protiv kolaboratera režima i partije u vrhovima islamskih institucija*.⁹⁴

Nametak je u otvorenom pismu, načinio kompilaciju propusta reis – ul – uleme Kemure u devet godina mandata. Ipak, Nametak nije ostvario svoju krajnju nakanu, otpočinjanja rasprave s rukovodstvom IVZ – a. Kako bi pismo u domovini ostalo efemerno pobrinula se država, koja je pružila potporu Islamskoj vjerskoj zajednici. U emigraciji je pismo Alije Nametka imalo odjeka. Pored Bosanskih pogleda, emigrantski radio u Madridu posvetio je pozornost ovom slučaju.⁹⁵

(Ne)opravdanost kritike *Bosanskih pogleda* prema IVZ – u

Obavještajna služba Jugoslavije je bošnjačku (muslimansku) emigrantsku zajednicu, promatrala u sklopu ustaške ili četničke emigracije. Uzimajući u obzir, da je pitanje afirmacije muslimanske nacije otpočelo 60 – ih godina prošloga stoljeća, bošnjačka (muslimanska) emigracija, tek je tada dobila zaseban status u analizama jugoslavenske obavještajne službe. U pogledu djelatnosti bošnjačke emigracije, obavještajni aparat držao je da *muslimanska emigracija još nije izvršila ni jedno terorističko djelo, što ne znači da ga neće učiniti*...⁹⁶

Bošnjačka emigracija okupljena oko *Bosanskih pogleda*, iako kritična spram komunističke diktature u Jugoslaviji, za svoju krajnju nakanu nije uzimala demontažu jugoslavenske države, već demokratizaciju tog prostora. Adil Zulfikarpašić kao najisturenija ličnost bošnjačke emigracije je određena politička

⁹³ ABIFAZ, sign. SPMM 6/IIA – 8. O Nedžibu Šaćirbegoviću vidi: *Mladi muslimani*, gl. urednik Zilhad Ključanin, Biblioteka Ključanin, Sarajevo 1991, 106-114. *Mladi muslimani 1939-2005*, Udruženje Mladi muslimani, Sarajevo 2006.

⁹⁴ *Isto*, 506-507.

⁹⁵ O sadržaju pisma i držanju države prema ovom slučaju vidi: A. Duranović, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 171-175.

⁹⁶ Mirsad D. Abazović, *Kadrovski rat za Bosnu i Hercegovinu (1945 – 1991)*, Savez logoraša BiH, Sarajevo 1999, 338-340.

stremljenja Bosanskih pogleda unio u kasniju Demokratsku alternativu. Cijeneći stvaranje bosanske republike unutar jugoslavenske federacije, kao okvir za isticanje *muslimanskih političkih interesa*, bošnjačka emigracija vidjela je mogućnost organiziranja zajedničkog života u Jugoslaviji na načelima demokracije i ravnopravnosti.⁹⁷ Takav scenarij uključivao je i promjenu sistema unutar Islamske vjerske zajednice, koja je trebala označiti prekid s komunističkim nadzorom ove institucije.⁹⁸

Prilikom iznošenja kritika na račun Islamske vjerske zajednice, Bosanski pogledi previdjeli su kontekst, u kojemu je Islamska vjerska zajednica djelovala. Komunisti su tolerirali Islamsku vjersku zajednicu sve dok je njen položaj bio marginalan. To je podrazumijevalo da IVZ ne napušta prethodno određene vjerske okvire djelovanja, a politički avanturizam bio je poželjan samo pod nadzorom države i za račun države.⁹⁹ Shodno tome, pojedine postupke dvojice reis – ul – ulema, teško je tumačiti bez cjelovitog sagledavanja konteksta.¹⁰⁰ Kada je u mjesecu martu 1961. godine, reis – ul – ulema Kemura islamskim narodima diljem svijeta uputio poslanicu povodom ramazanskog Bajrama, poručio je da država ima ogromne zasluge za opstanak i razvitak IVZ – a. Državnom intervencijom, navodio je, omogućena je finansijska potpora, očuvani su objekti islamske kulturne baštine, a zahvaljujući načelu odvojenosti crkve od države, Islamska vjerska zajednica dostigla je status nezavisne institucije.¹⁰¹

Proces dekolonizacije 50 – ih godina prošloga stoljeća i gubitak kolonija u Aziji i Africi, primorao je velike sile da osmisle koncept nesvrstanosti, kako bivše kolonije ne bi posegnule za varšavskim paktom. Tijekom septembra 1961. godine na beogradskoj konferenciji ozvaničen je Pokret nesvrstanih, unutar kojeg je pristupio značajan broj muslimanskih zemalja. Josip Broz Tito nastavio je praksu u pogledu politizacije Islamske vjerske zajednice, dajući joj svjesno na značaju, a sve u cilju odrađivanja državnih poslova. Kako bi učvrstio ugled u muslimanskim zemljama, jugoslavenski državni aparat kroz platformu nesvrstanih, nastojao se prikazati blagonaklon spram islama i Islamske vjerske

⁹⁷ Adil Zulfikarpašić, *Panorama: Pogleda, pojmova, pojava i mišljenja (Povodom osamdesetog rođendana)*, priredio Luka Mičeta, Tersit, Beograd 2001, 34, 38.

⁹⁸ Nakon povratka u Bosnu i Hercegovinu 1990. godine, Zulfikarpašić osvrnuo se na IVZ – e, kazavši da ima malo poštenih kadrova u toj instituciji, a da je tome doprinijela politika komunista. Oni su (komunisti), kako je tvrdio Zulfikarpašić potpuno uništili IVZ – e i lišili je kvalitetnih kadrova, te dodavši „da je Komunistička partija od dolaska na vlast te strukture potpuno korumpirala“. Vidi: *Isto*, 270.

⁹⁹ Husnija Kamberović, *Bošnjaci 1968: Politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta*, u: *Zbornik radova: Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, ur. Husnija Kamberović, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo 2009, 74.

¹⁰⁰ Određeni autori navode, da potpora IVZ – a za odluku, kojom se zar i feredža suspendiraju, nije odraz oportunitizma rukovodstva IVZ – a, već refleksija unutarnjih muslimanskih debata, koje su imale važno mjesto u povijesti bosansko-hercegovačke muslimanske uleme. Vidi: Safet Bandžović, *Ideja i iskustvo (jugoslavenski socijalizam i bošnjačka pozicija)*, *Autorovo izdanje*, Sarajevo 2017, 500, fusnota 247.

¹⁰¹ Poslanicu reis – ul – uleme Kemure vidi u: *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ*, br. 4 – 6, Sarajevo, april – juni 1961, XII, 136-139.

zajednice. Tih godina Islamska vjerska zajednica *ponašala se kao istupreno одељење Министарства иностраних послова, а реис ул улема, као успешни министар*. Dragan Novaković navodi, da Pokret nesvrstanih, iako je prvotno pogodio interesima države i Islamske vjerske zajednice, u kasnijim godinama oslabio je suradnju države i IVZ – a. Islamske međunarodne organizacije pružale su finansijsku potporu IVZ – u, a zauzvrat koristile IVZ, kao prostor za daljnje djelovanje prema Europi i Sovjetskom Savezu.¹⁰²

Reis – ul – ulema Kemura, iako označen lojalnim državnim kadrom, imao je različite faze u odnosu spram države. Kada je imenovan za vrhovnog starješinu Islamske vjerske zajednice, država se pobrinula da reis Kemura ne osjeća štetna djelovanja oporbenih elemenata u odnosu na njegovu poziciju. Prema izvještaju Komisije za vjerska pitanja navodi se, da službenici Islamske vjerske zajednice pokazuju razumijevanje za politiku države. Zatim se govori, da je po okončanju II. svjetskog rata, značajan broj službenika IVZ – a odstranjen iz struktura, ali da se zbog važnosti toga pitanja, pristupilo *angažovanju nekih od tih lica (Djoza, Hukića, Derviševića i Mehinagića)*. Komisija je navela, da je u Sarajevu aktivnost razvila grupa, koja je imala negativan stav spram Kemure i *da je ta grupa povezana s inostranstvom i da su dostavljali izvjesne materijale, koji je koristila politička emigracija*.¹⁰³ Referentna točka za razumijevanje odnosa unutar Islamske vjerske zajednice, jeste i diferencijacija kadrova, koju je Sulejman Filipović izložio u razgovoru sa službenikom Komisije za vjerska pitanja, Enesom Hadžićem. Filipović je tadašnje rukovodstvo (reisa Kemure) okarakterizirao zatvorenim, jer se *boji svoga prestiža, te radi toga i ne nastoji da privuče ljude sa visokom teološkom spremom*.¹⁰⁴ Diferencijacija, koju je Filipović sačinio uključivala je tri struje unutar IVZ – a. Prvu struju činili su svršeni Al – Azhara, drugu svršeni Više islamsko – šerijatske teološke škole, a treću svršeni Šerijatsko sudačke škole i medrese. Tadašnje rukovodstvo IVZ – a najvećim dijelom pripadalo je zadnjoj struji, koja nije bila na pozitivnom glasu, jer znanje te struje *je manje od jednog boljeg šerijatskog sudije*.¹⁰⁵ Muhamed Pašić, često spomenut u Bosanskim pogledima, želio je pomoću djelatnosti svoje grupe, na poziciju reis – ul – uleme dovesti Kasima Dobraču, koji je pripadao grupi svršenika Al-Azhara. Smatrajući Dobraču pripadnikom neprijateljske grupe, obavještajne službe posebno su nadzirale njegovu djelatnost. O Kasimu Dobrači navodili su da *održava kontakte sa bivšim funkcionerima IVZ i reakcionarnim muslimanima - intelektualcima* i da su njihove tendencije spram vodstva IVZ – a neprijateljske. Ambivalentnost Dobrače u svakodnevnom djelovanju unosila je konfuziju u obavještajne strukture, jer je kao označeni neprijatelj održavao bliske odnose s Udruženjem ilimije, a prilikom dočeka islamske delegacije iz Libije, našao se u pratnji reis –

¹⁰² Драган Новаковић, *Исламска вјерска заједница на југославенском простору 1878-1991*, Ниш ЈУНИР, Југословенско удружење за научно истраживање религије, 2015, 337, 363.

¹⁰³ АВiН, КVP 10/60, br. evidencije 11.

¹⁰⁴ А. Duranović, *Исламска заједница у југославенском социјализму*, 169-170.

¹⁰⁵ *Isto*, 170.

ul – uleme Kemure. Posebno zanimljiv detalj je, da su obavještajne strukture *U cilju depolitizacije Dobračine aktivnosti i njegova dovođenja na pozicije sprovođenja pozitivne politike u IVZ* koristili Huseina Đozu.¹⁰⁶ Naime, Husein Đozo je od 1960. godine radio u IVZ – u na poziciji vjersko-prosvjetnog referenta VIS – a, a četiri godine kasnije imenovan je za predsjednika Udruženja ilmije, što može služiti pokazateljem približavanja Kasima Dobrače tome udruženju.¹⁰⁷

Afirmacija muslimanske nacije u Jugoslaviji, podudarala se s mandatom reisa Kemure. Na popisu stanovništva iz 1961. godine, uveden je termin Muslimani – etnička grupa, što je bio nagovještaj, da će problematika vezana za nacionalnost muslimana, uskoro dobiti epilog, kroz afirmaciju muslimanske nacije. Kategorija Muslimani – etnička grupa kretala se na liniji koncepcija Edvarda Kardelja, koji je za muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine tvrdio, da nacionalno nisu niti Srbi, niti Hrvati, već da se radi o zasebnoj etničkoj grupi.¹⁰⁸ Ambicije Sulejmana Kemure, da se nametne vođom Muslimana, bez obzira je li se radilo o religioznim ili religijski indiferentnim Muslimanima, ubrzale su čitav proces vezan za priznavanje muslimanske nacije.¹⁰⁹ Islamska vjerska zajednica bila je poželjna kao sredstvo za postizanje partijskog cilja, ali se IVZ nikako nije mogla naći u ulozi centralne institucije muslimanske nacije. Dalekosežni cilj jugoslavenskih komunista, podrazumijevao je preuzimanje vodeće uloge unutar svake nacije u Jugoslaviji, a kako bi to ostvarili, činili su različita i protuslovna nacionalna stajališta, katkada čak i u buržoaskom smislu riječi.¹¹⁰ U pogledu nacionalnog opredjeljivanja, za razliku od raspoloženja u domovini, bošnjačka emigracija zalagala se za bošnjačku nacionalnu nominaciju. Bošnjaštvo van emigrantske zajednice imalo je iznimno mali broj pristalica. Komunisti su strahujući, da bi bošnjaštvo omogućilo preduvjete za razvitak Bosne i Hercegovine, koja bi u perspektivi postala mononacionalna država, pohitali za afirmacijom muslimanske nacije, što je u tom momentu najadekvatnije pogodovalo interesima komunističke partije.¹¹¹

Iako su oponenti reis – ul – uleme Kemure kritizirali izmještanje Medrese i nedostatak teološkog fakulteta, koristeći to *ad hominem* argumentom, vrhovni starješina IVZ – a je tijekom mandata pokrenuo značajne stvari, kako bi

¹⁰⁶ O praćenju Kasima Dobrače korišten je dokument: SUP – UDB – Sarajevo II odjeljenje Sarajevo, 8/3 – 1965. Predmet: Zabilješka o pregledu materijala Dobrača Kasima, službenik Gazi Husrevbegove biblioteke u Sarajevu – stalna kontrola. Husein Đozo bio je svršnik Al Azhara, kao i Kasim Dobrača. Više vidi: Jusuf Ramić, *Bošnjaci na El – Azheru*, Rijaset IZ u BiH, Sarajevo 1997.

¹⁰⁷ O angažmanu Huseina Đoze vidi u: Ahmed Mehmedović, *Leksikon bošnjačke uleme*, Gazi Husrev – begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo 2018, 155

¹⁰⁸ Atif Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Svjetlost, Sarajevo 1972, 25.

¹⁰⁹ A. Duranović, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 215.

¹¹⁰ Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita (Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu)*, Globus, Zagreb 1990, 57.

¹¹¹ Opširnije pogledati u: Husnija Kamberović, Adil Zulfikarpašić i Bosna i Hercegovina šezdesetih i sedamdesetih godina, u: *Zbornik radova (Adil Zulfikarpašić i liberalne političke inicijative)*, Bošnjački institut – Fondacija Adil Zulfikarpašić, Sarajevo 2021, 85.

ispravio navedene nedostatke. U određenim situacijama reis – ul – ulema Kemura, ipak je pokazao odvažnost sprama režima, zaprijetivši svojom i ostavkom bliskih suradnika, ukoliko se pitanje Medrese ne riješi adekvatno. Država je pridavala pozornost pitanju povratka Medrese IVZ – u u situacijama u kojima se pojačavalo nezadovoljstvo muslimanske čaršije prema reisu Kemuri. Istine radi, režim u početku povratak Medrese u stare prostorije nije smatrao realnom opcijom. Povratak Medrese u autentičan prostor Gazi Husrevbegova vakufa, dogodio se godinu dana nakon smrti reis – ul – uleme Kemure.

U čitavom procesu povratka Medrese reis Kemura imao je veliki značaj.¹¹² Osnutku islamskog teološkog fakulteta prethodilo je nekoliko značajnih događaja. Kada je imenovan za reis – ul – ulemu, Kemura je u nastupnom govoru naglasio potrebu rada na *стварању професорског кадра за теолошке факултете а он би се могао добити из редова апсолвената Гази Хусревебегове Медресе, који би своја теолошка науковања наставили на највишем исламском свеучилишту Ел – Азхар или на неким другим исламским теолошким факултетима у исламским земљама.*¹¹³ Izbor Al – Azhara za školovanje budućeg kadra, refleksija je geopolitičke pozicije komunističke Jugoslavije.¹¹⁴ Tijekom 1962. godine dogodio se odlazak prve grupe studenata iz FNRJ na Al – Azhar. Prvu grupu studenata činili su Ahmed Smajlović, Jusuf Ramić, Salko Čanić, Merzuk Vejzagić i Hamdija Jusufspahić. Odlasku studenata u Ujedinjenu Arapsku Republiku na studije, zasluge su pripisane rukovodstvo IVZ – a, koje je nastojalo osvježiti kadrovsku infrastrukturu unutar institucije.¹¹⁵ Premda je rukovodstvo Islamske vjerske zajednice školovanjem kadra van Jugoslavije, nastojalo obrazovati inicijalno jezgro za uspostavu teološkog fakulteta, država je s druge strane imala potpuno drugačije namjere.

Svjesna podjela unutar muslimanske javnosti, država je prvobitno dopustila odlazak studenata u Kairo, kako bi omogućila školovanje visokog kadra, ali istovremeno izbila argument Islamskoj vjerskoj zajednici i *muslimanskoj čaršiji* za otvaranjem Islamskog teološkog fakulteta. Na taj je način, država davala impuls muslimanskoj čaršiji za napade na reis – ul – ulemu Kemuru, ali isto tako jačala svoju poziciju u Islamskoj vjerskoj zajednici, braneći reisa od napadaja dijela muslimanske javnosti. Proklamirani cilj reis – ul – uleme Kemure o potrebi školovanja kadra, našao se u opreci s državnim strategijom. Neuhvatljivi procesi u kasnijim godinama, u vidu odlazaka studenata na školovanje u inostranstvo, izvan nadzora organa Islamske vjerske zajednice,

¹¹² O povratku Medrese pogledati: A. Duranović, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 113-123.

¹¹³ Д. Новаковић, *Исламска вјерска заједница*, 364.

¹¹⁴ S. Bandžović, *Ideja i iskustvo*, 512.

¹¹⁵ Mustafa Ševa, Odlazak prvih studenata iz socijalističke Jugoslavije na Univerzitet El Azhar u Kairu, u: *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ*, br. 10 – 12, Sarajevo, oktobar – decembar 1962, XIII, 335-337.

primorali su državu na izmjenu strategije. U tim okolnostima država iskazuje spremnost za pokretanjem Islamskog teološkog fakulteta.¹¹⁶

Umjesto zaključka

Zbog političke i nacionalne rascjepkanosti bosansko-hercegovačkih muslimana tijekom prve polovice 20. stoljeća, završetak II. svjetskog rata dodatno je usložnio prilike među njima. Dok se jedan broj muslimana našao na strani narodnooslobodilačkog pokreta, značajan dio preživjele muslimanske inteligencije napustio je Jugoslaviju, shodno vojno – političkom porazu ideje koju su zastupali. Značajnom dijelu muslimana, odlazak u emigraciju nametao se kao jedino rješenje, koje je jamčilo bijeg od *revolucionarne pravde*. Ostatak muslimanske predratne i ratne elite, koji je ostao u domovini suočio se s gubitkom života ili slobode. Institucije od značaja za društvenu, vjersku i političku djelatnost bosansko-hercegovačkih muslimana, nisu bile izuzete od kadrovskih i ideoloških zahvata. Zbog potencijalne opasnosti i važnosti u djelatnoj politici, komunistički je režim, Islamsku vjersku zajednicu deprivirao od *nepodobnih* kadrova, a na njihova mjesta doveo *lojalan* državni kadar. Emigracija proistekla iz bosansko-hercegovačkih muslimana, nakon konsolidacije sustavno je kritizirala tadašnje rukovodstvo Islamske vjerske zajednice. Početna zabrinutost za sudbinu bosansko-hercegovačkih muslimana i Islamske vjerske zajednice dolazila je od hrvatske muslimanske emigracije, koja je baštinila politiku Nezavisne Države Hrvatske. U svojoj djelatnosti hrvatski muslimanski nacionalisti, radili su na ponovnoj uspostavi hrvatske države koja je prema njihovom stajalištu bila najbolji jamac opstojnosti bosansko-hercegovačkim muslimanima. Pojavom bošnjačke emigracije, nije došlo do prekida muslimana s hrvatskom političkom emigracijom. Šezdesetih godina 20. stoljeća, angažmanom Adila Zulfikarpašića, koji je napustio Jugoslaviju početkom 1946. godine, dolazi do postepene afirmacije bošnjaštva. Grupa okupljena oko Zulfikarpašića reaktualizirala je časopis *Bosanski pogledi* 1960. godine. U tom se časopisu iscrpno analiziralo stanje islama, muslimana i centralne institucije jugoslavenskih muslimana - Islamske vjerske zajednice. Iz predočene analize, razvidno je, da je, uredništvo *Bosanskih pogleda* posjedovalo značajano dokumentaciju partijske provenijencije, na osnovu koje je činilo kritiku rukovodstva IVZ – a. Od kraja II. svjetskog rata, do 60 – tih godina prošlog stoljeća, Islamska vjerska zajednica imala je različite uloge i položaje dodijeljene od države. Komunistički državni aparat, načinio je Islamsku vjersku zajednicu objektom politike, koristeći mehanizme prisile i ucjene. Tako se ova vjerska institucija našla pred misijom djelovanja u nametnutim okolnostima. Reis

¹¹⁶ Д. Новаковић, *Исламска вјерска заједница*, 365; А. Дурановић, *Исламска заједница у југославенском социјализму*, 143-147. Reis – ul – ulema Kemura, iako je imao ogroman doprinos u projektu Islamskog teološkog fakulteta, uslijed smrti nije dočekaio otvaranje. Vidi: А. Дурановић, *Исламска заједница у југославенском социјализму*, 147.

– ul – ulema Kemura je usprkos kritikama uspio polučiti rezultate. Iako, napore Kemure za stabilizacijom IVZ pomogli su dijelovi one muslimanske elite, koji su po odsluženju kazne zbog *grijeha* prema *revoluciju* inkorporirani unutar strukture Islamske vjerske zajednice. Islamska zajednica postala je kao jedna od stožernih institucija Bošnjaka. U radu su obrađena dva bitna fenomena iz suvremene bošnjačke povijesti, bošnjačka emigracija i Islamska vjerska zajednica. Emigracija proistekla iz vojno – političkog sloma Nezavisne Države Hrvatske, bila je usko povezana sa Islamskom vjerskom zajednicom u međuratnom i ratnom razdoblju. Ishod II. svjetskog rata uslovio je promjene unutar rukovodeće strukture Islamske vjerske zajednice. Komunistički poredak u Jugoslaviji svjesno je proizvodio političko - nacionalna razmimoilaženja među bosansko-hercegovačkim muslimanima (Muslimanima), s ciljem onemogućavanja njihove konsolidacije i nametanja partije kao jedinog mogućeg rješenja.

Summary

Due to the political and national fragmentation of Bosnian-Herzegovinian Muslims during the first half of the 20th century, the end of World War II further complicated the situation among them. While some Muslims aligned with the national liberation movement, a significant portion of the surviving Muslim intelligentsia left Yugoslavia, in line with the military-political defeat of the ideas they represented. For many Muslims, emigration became the only solution that guaranteed an escape from revolutionary justice. The remainder of the pre-war and wartime Muslim elite who remained in the homeland faced the loss of life or freedom. Institutions significant for the social, religious, and political activities of Bosnian-Herzegovinian Muslims were not exempt from staffing and ideological interventions. Due to the potential danger and importance in active politics, the communist regime deprived the Islamic Community of unsuitable personnel, replacing them with loyal state appointees. The emigration of Bosnian-Herzegovinian Muslims systematically criticized the then-leadership of the Islamic Community after its consolidation. Initial concern for the fate of Bosnian-Herzegovinian Muslims and the Islamic Community came from the Croatian Muslim emigration, which inherited the politics of the Independent State of Croatia. In their activities, Croatian Muslim nationalists worked towards the re-establishment of a Croatian state, which they believed was the best guarantor of the survival of Bosnian-Herzegovinian Muslims. With the emergence of Bosniak emigration, there was no break in relations between Muslims and Croatian political emigration. In the 1960s, through the engagement of Adil Zulfikarpašić, who left Yugoslavia in early 1946, there was a gradual affirmation of Bosniak identity. A group gathered around Zulfikarpašić reactivated the journal “Bosanski pogledi” in 1960. This journal extensively analyzed the state of Islam, Muslims, and the central institution of Yugoslav

Muslims—the Islamic Community. From the presented analysis, it is evident that the editorial board of “Bosanski pogledi” possessed significant documentation of party provenance, on the basis of which it critiqued the leadership of the Islamic Community. From the end of World War II until the 1960s, the Islamic Community played various roles and positions assigned by the state. The communist state apparatus made the Islamic Community an object of politics, using mechanisms of coercion and blackmail. Thus, this religious institution found itself on a mission of action in imposed circumstances. Reis-ul-ulema Kemura managed to achieve results despite the criticism. Although Kemura's efforts to stabilize the Islamic Community were aided by parts of the Muslim elite, who, after serving sentences for their transgressions against the revolution, were incorporated into the structure of the Islamic Community. The Islamic Community became one of the central institutions of the Bosniaks. This work addresses two significant phenomena from contemporary Bosniak history: Bosniak emigration and the Islamic Community. The emigration resulting from the military-political collapse of the Independent State of Croatia was closely linked to the Islamic Community during the interwar and wartime periods. The outcome of World War II led to changes within the leadership structure of the Islamic Community. The communist regime in Yugoslavia deliberately fostered political-national divergences among Bosnian-Herzegovinian Muslims with the aim of preventing their consolidation and imposing the party as the only possible solution.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Arhiv Bosne i Hercegovine
2. Arhiv Bošnjačkog instituta – Fondacija Adila Zulfikarpašića
3. Arhiv Gazi Husrev – begove biblioteke

Novine/Newspaper:

1. *Bosanski pogledi* (1955)
2. *Bosanski pogledi* (1960 - 1967)
3. *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva*
4. *Hrvatska volja*: glasilo Hrvata na Orijentu

Knjige/Books:

1. Abazović M. D, *Kadrovski rat za Bosnu i Hercegovinu (1945-1991)*. Savez logoraša Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1999.
2. Banac I, *Sa Staljinom protiv Tita (Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu)*. Globus, Zagreb 1999.
3. Bandžović S, *Ideja i iskustvo (jugoslavenski socijalizam i bošnjačka pozicija)*. Autorovo izdanje, Sarajevo 2017.

4. Bećirović D, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije 1945 - 1953*. BNZ za Grad Zagreb, Islamska zajednica u Hrvatskoj, Institut za istoriju Sarajevo. Zagreb – Sarajevo 2012.
5. Duranović A, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*. Udruženje za modernu historiju, Sarajevo 2021.
6. Filandra Š, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sejtarija. Sarajevo 1998.
7. Habibur Rahman, M. K. Konieczny, *Razvoj Islama u Njemačkom Rajhu*. Knjižnica Muslimanska Svjest. Sarajevo 1943.
8. Hasanbegović Z, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929-1941 (U ratu i revoluciji 1941-1945)*. BNZ za Grad Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Medžlis Islamske zajednice Zagreb, Zagreb 2012.
9. Imamović M, *Bošnjaci u emigraciji: monografija Bosanskih pogleda 1955-1967*. Bošnjački institut. Sarajevo 1996.
10. Jahić A, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini 1908 - 1950*. BNZ za Grad Zagreb - Naučnoistraživački centar Ibn Sina. Zagreb 2017.
11. Jahić A, *Vrijeme izazova: Bošnjaci u prvoj polovini XX. stoljeća*. BNZ za Grad Zagreb i Zagrebačka županija/Bošnjački institut - Fondacija Adila Zulfikarpašića. Sarajevo 2014.
12. Karić E, *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX. stoljeća I*. El - Kalem. Sarajevo 2004.
13. Loza T, *Povratak u Bosnu*. Karantanija. Ljubljana 1990.
14. Mehmedović A, *Leksikon bošnjačke uleme*. Gazi Husrev - begova biblioteka Sarajevo. Sarajevo 2018.
15. Mehmedović A, *Upravljanje vakufima u Bosni i Hercegovini 1847 - 2017*. El - Kalem - Vakufska direkcija u Bosni i Hercegovini. Sarajevo 2017.
16. Mičeta L, *Adil Zulfikarpašić Panorama: Pogleda, pojmova, pojava i mišljenja (Povodom osamdesetog rođendana)*. Tersit. Beograd 2001.
17. *Mladi muslimani 1939 – 2005*, Udruženje Mladi muslimani. Sarajevo 2006.
18. *Mladi muslimani*, prir. Zilhad Ključanin. Biblioteka Ključanin. Sarajevo 1991.
19. Nametak A, *Sarajevski nekrologij*. Bošnjački institut - Nakladni zavod Globus. Zürich 1994.
20. Pešelj B, *U vrtlogu hrvatske politike: sjećanje i pogledi (Poseban osvrt na pitanje Bosne)*. Bošnjački institut. Zürich 1989.
21. Purivatra A, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*. Svjetlost. Sarajevo 1972.
22. Ramić J, *Bošnjaci na Al - Ezheru*, Rijaset IZ u BiH. Sarajevo 1997.
23. Rujanac Dženita. S, *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*. Institut za istoriju. Sarajevo 2012.
24. Salkić M, *Ustavi Islamske zajednice*. El - Kalem. Sarajevo 2001.
25. Šeta F, *Reis - ul - uleme u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji od 1882. do 1991. godine*. PGD Iskra Visoko. Sarajevo 1991.
26. Sultanović A, *Bosanskohercegovački imami u vrijeme komunizma: društveni položaj i djelovanje imama u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1971. godine*. El Kalem - Udruženje Ilmije IZ u BiH. Sarajevo 2021.
27. Новаковић Д, *Исламска вјерска заједница на југославенском простору 1878-1991*. ЈУНИР, Југословенско удружење за научно истраживање религије. Ниш 2015.

Članci/Articles:

1. Bećirović D, Ibrahim ef. Fejić - Prvi reisul - ulema u Titovoj Jugoslaviji. *Historijski pogledi*, god. 2, br. 2, Tuzla 2019, 278-299. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2019.2.2.278>).
2. Bećirović D, Osnivanje, položaj i aktivnosti prvog udruženja službenika. *Historijska misao*, Društvo historičara Tuzlanskog kantona, 2015, 207-225.

3. Bencetić L, Prikaz pisanja lista Hrvatska volja: glasilo Hrvata na Orijentu. *Zbornik radova predstavljenih na prvom hrvatskom iseljeničkom kongresu u Zagrebu*, 2014, 575-580.
4. Boeckh K, Vjerski progono u Jugoslaviji 1944. - 1953.: staljinizam u titoizmu. *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb 2006, 403-431.
5. Kamberović H, Adil Zulfikarpašić i Bosna i Hercegovina šezdesetih i sedamdesetih godina. *Zbornik radova Adil Zulfikarpašić i liberalne političke inicijative*, Sarajevo 2021, 83-87.
6. Kamberović H, Bošnjaci 1968: Politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta. *Zbornik radova: Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, Sarajevo 2009, 59-81.
7. Memišević H, Emigrantska političko - nacionalna strujanja Adila Zulfikarpašića. *Zbornik radova: Bošnjaci u emigraciji - Adil Zulfikarpašić i nacionalno - politički vidokrug Bosanski pogledi*, Sarajevo 2023, 87-93.
8. Mišur I, Uloga političke emigracije iz NDH u događanjima na Bliskom istoku, *Gračanički glasnik - Časopis za kulturnu historiju*, Gračanica 2018, 49-60.
9. Novaković D, Organizacija hadževa i problemi koji su pratili izvršavanje te vjerske obveze u Jugoslaviji od 1945. do 1991. godine. *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb 2004, 463-471.
10. Животић А, Политичка емиграција из Југославије у Сирији 1947-1952. *Токови историје*, Београд 2008, 46-59.